mülkiye dergisi
Araştırma Makalesi

Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim[1]

Reyhan Ünal Çınar, Ankara Üniversitesi Siyaset Bilimi Doktora Programı
ORCID: 0000-0002-7177-5124
E-posta: reyhannal@gmail.com

Özet

Toplumsal bellek çalışmalarının ilk amacı, bilhassa Holocaust'tan (Yahudi Soykırımı) kurtulanların tanıklığına başvurarak, yaşananların tanıkların ve/veya mağdurların gözünden anlatıldığı bir ses ve görüntü arşivi oluşturma olmuştur. Sözlü tarih çalışmalarıyla başlayan ve toplumsal bellek çalışmalarıyla devam eden bu yeni odak, zamanla farklı tarihsel süreçlerde ve iktidarların kitlelere yönelik politikalarıyla hayatları mağdurların deneyimlerine ve yaşadıklarına yer verecek biçimde genişletilmiştir. Nitekim geçmişle hesaplaşma konusunda önemli bir veri kaynağı oluşturulmasına imkân sağlayan bu genişlemeyle -ki bir anlamda genişlemeyle kastedilen demokratikleşmedir- birlikte toplumsal bellek çalışmalarının bir diğer amacı olan geleceği geçmişin travmalarından arındırarak, yani bu travmaları iyileştirerek, kurma girişimi söz konusudur. "Toplumsal Bellek: Demokrasi İçin Bir Devrim" başlıklı bu makalede toplumsal bellek çalışmalarının demokrasi, demokratlaşma ve demokratikleştirme süreçleriyle nasıl bir ilişki içinde bulunduğu analiz edilmektedir. Çalışmanın temel sorunsalı, teorik düzlemde farklı toplulukların geçmişlerini birbirlerinden ve resmi anlatılardan farklı hatırlama nedenleri ve bu farklı hatırlamaların sesli olarak dile getirilemediği durumların bir demokrasi problemi olarak görülüp görülemeyeceğidir. Burada ikircikli bir ilişkiden söz ediyoruz: Hem toplumsal bellek ulus devletlerin demokratikleşmesinde itici bir güçtür, hem de toplumsal belleğin akıbeti ulus devletlerin demokratik niteliğine ve potansiyeline bağlıdır. Çalışmanın "farklı hatırlama" sorunsalı kapsamında toplumsal bellek ve demokrasi ilişkisi iki dönemde incelenecektir. İlk dönem, ulus devletlerin homojen ulus tasavvuru bağlamında türdeş bir hatırlama kültürü olarak ortaya koydukları resmi tarih yazımlarına ilişkindir. Bir ''iktidar belleği'' olarak da ifade edilebilecek resmi bellek anlatılarının içerisinde hangi olayların, nasıl bir bağlamda ele alınacağına ulus devletler karar vermektedir. Kararsa ulus devlet tarafından ulusun nasıl homojen hayali bir cemaat olarak kurgulandığıyla yakından ilgilidir. Bu bağlamda ulus-devletlerin kendi resmi tarih anlatıları dışında farklı herhangi bir geçmiş anlatısını kabul etmeyip, yok saymalarının konu alınacağı bu ilk dönem, ulus-devlet tarafından farklı bellek anlatılarına karşı bir sessizlik-bastırma dönemi olarak ele alınacaktır. İkinci dönem, resmi bellek anlatılarının ya aşınarak eski cazibesini kaybetmesi ya da bu türden alternatif bellek anlatılarının da yürürlükteki söylemlere dâhil edilmesi nedeniyle toplumsal ve siyasal belleğin yeniden kurulmasıyla sonuçlanan birçok seslilik

Makale Gönderim Tarihi: 02.03.2022, Makale Kabul Tarihi: 05.09.2022.

süreci olarak ele alınmaktadır. Bu dönemde, ulus devlet belleği, bu farklı hatırlayışları bünyesine dâhil ederek, resmi bellek anlatılarının zenginleştirilmesine fırsat sağlaması bakımından demokratikleştirilme sürecine fırsat sağlamaktadır. Dolayısıyla bu ikinci dönem, demokratikleşmenin kriterlerinden olan ''geçmişle hesaplaşma-yüzleşme ve kolektif travmaları iyileştirme'' amaçları çerçevesinde incelenmektedir. Bu analizin en önemli araçları olarak ''geçiş dönemi adaleti (transitional justice- GDA) ve hakikat komisyonları'' örnekleri seçilmiştir. Son bölümde ise, AKP döneminin Türkiye için neden geçmişle demokratik bir hesaplaşmayı başaramadığı, kısacası neden geçişsiz geçiş dönemi adaleti (non-transitional justice- GGDA) dönemi olamadığı ele alınmaktadır.

Anahtar Sözcükler: Toplumsal Bellek, Demokrasi, Geçmişle Hesaplaşma, Geçiş Dönemi Adaleti, Geçişsiz Geçiş Dönemi Adaleti.

Collective Memory: A Revolution for Democracy

Abstract

The first aim of collective memory studies, which started with studies on the Second World War, and the Holocaust in particular, is to create an audio and video archive in which the experiences are told through the eyes of the witnesses and/or victims by referring to the testimonies of the survivors of the Holocaust. This new focus, which started with oral history studies and continued with collective memory studies, was expanded to include the experiences of the lost and victims in different historical processes. As a matter of fact, with this enlargement, which enables the creation of an important source of data on confronting and reckoning with the past, and which in turn means democratization in a sense, there is an attempt to construct the future by clearing the traumas of the past, and simultaneously, healing these traumas, which is the objective of collective memory studies. Framed by this background research, this article titled "Collective Memory: A Revolution for Democracy" focuses on the relationship between collective memory studies and democracy. The main problematic of the study is why different communities can remember their pasts differently from each other and from official narratives and whether the cases in which these different recollections cannot be voiced aloud can be seen as a democracy problem. Collective memory and democracy have an ambivalent relationship: It is both a driving force in the democratization of nation-states and at the same time its fortunes depend on the democratic qualities and potential of the nation-states. Within the scope of this problematic, the relationship between social memory and democracy will be examined in two periods on a theoretical level. The first period relates to the official historiography that the nation states put forward as a homogeneous culture of 'remembering' in the

context of the homogeneous nation concept. In the official memory narratives, which can also be seen as the national memory compelled by those in power, nation states decide which events will be remembered and in what context. This decision is directly related to how the nation is constructed as a homogeneous imaginary community by the nation state. The article considers the states' rejection or sidelining of different past narratives other than their own official historical narratives as a period of silence-repression against different memory narratives. In the second period, the erosion of nation-states and the emergence of first oral history, then social memory studies enable a bottom-up/non-official processes of remembering and forgetting outside of official memory narratives, resulting in a polyphonic process which entails either the erosion of official memory narratives or their rewriting by including such alternative memory processes. In this respect, a nation-state memory is tested by incorporating these different recollections and whether it enables the enrichment and indeed democratization of official memory narratives. In this context, the second period will be analyzed with examples of ''transitional justice" and "truth commissions'' as important tools for the purpose of coming to terms with the past and healing collective traumas, which have an increasingly important place in social memory studies and can be considered as a democratization criterion. Finally, the study analyzes the reasons why the AKP period did not result in a democratic settlement with the past for Turkey, or why it could not be a period of non-transitional justice (GGDA).

Keywords: Collective Memory, Democracy, Coming to Terms with the Past, Transitional Justice, Non-transitional justice.

Giriş

Bu çalışmada toplumsal bellek çalışmalarının (TBÇ) neden bir demokrasi ve/veya demokratikleşme ölçütü olarak ele alınması gerektiği ve demokrasiye/demokratikleşmeye nasıl olumlu ve olumsuz etkilerde bulunabileceği açıklanmaktadır. Bu bağlamda makalede savunulan temel tezlerden birisi, demokrasiye katkı sunacak bir toplumsal bellek çalışmasının temiz(lenmiş) bir geçmişi değil, iyileştirilmiş bir geleceği hedeflemesi gerektiğidir. Çünkü değiştirilmesi imkânsız bir geçmişe odaklanmak, demokrasiye değil, bugüne adapte olmakta zorluk yaşayan bazı kesimlerin, geçmişteki belli bir dönem ve bireyleri idealleştiren, geri kalanını şeytanlaştıran (Brown, 2010: 173) "rövanşist" bir nostalji siyasetine hizmet etmektedir.

Dünya siyaseti uzunca bir zamandır çoğul ve eşit bir gelecek inşa etmek yerine bir altın çağ olarak tasvirlenen belirsiz ve hayali bir geçmişe geri dönmeyi arzulayan ve toplumlarını bu arzuya hapseden iktidarların rövanşist siyasetinin gölgesinde. Polonya, Macaristan, Brezilya, Amerika, Türkiye, Avusturya gibi ülkelerde iktidara

gelebilen bu rövanşist iktidarlar, bazen elde ettikleri oy oranıyla, bazen ana akım siyasetlere etki ederek yükselmektedir. Çoğul belleklere ve toplumsal ve siyasal düzenlere büyük bir direnç gösteren bu iktidarlar ulus devletleri yeniden etnik ve kültürel bir 'saf'laşmaya çağırmaktadırlar. Bunun için önerdikleri yol eskinin faşist iktidarlarından farklı olarak, ırksal/etnik olmaktan çok, kültürel bir arîleşmedir. "O eski güzel günlere" dönmenin formülü artık soykırımda, etnik temizlikte değil, kültürel homojenlikte aranmaktadır.

Üstelik çoğulcu birlikte yaşamın farklılıkları barındırmaktan değil, yok saymaktan ya da ayıklamaktan geçtiğini ileri süren *hafıza manipülasyonu*, sadece bu iktidarların başvurduğu bir yöntem de değildir. "[Ş]an şeref delisi" olmayı seçen her yönetim "izinli bir tarih, resmi tarih, kamuca öğrenilmiş ve kutlanan bir tarih" anlayışını dayatmakta (Ricoeur, 2012: 104-105) ve çoğunluğa benimsetme başarısını gösterdiği bu tarih öğretisinin dışına çıkmayı bir şeyi (çoğunluktan) farklı hatırlıyor olmayı bir problem, hatta kriz olarak algılamaktadır. Keza Türkiye'de AKP iktidarının resmi belleği değiştirme çabasını ele alan bir çalışmanın sorduğu ilk soru da "Neden farklı hatırlıyoruz?" (Ünal Çınar, 2020) olmuştur. Bu soru --farkları anlama çabasını içinde barındırmakla birlikte-- aslında içten içe demokrasiyi tam içselleştirmemiş bir ülkenin siyasal kültürde yarattığı tahribatı da anlatmaktadır. Şöyle ki, demokratik bir rejimde, ırkın (Nazizm, apartheid), soyun (hanedanlık), cinsiyetin (ataerkillik), belli bir tecrübe (yaş, devlet büyüğü) veya bilgi düzeyinin (filozof, aydın), kültürel grubun (Beyaz Adam ve Beyaz Türk) ve zenginlerin eşit birer vatandaş olarak iktidar/yönetme gücü üzerinde herhangi bir ayrıcalığı yoktur (Çınar, 2014: 218). Demokrasi, sorunsuz, tek düze bir yaşam ya da farklılıkların görmezden gelindiği bir yaşama kültürü değil; sorunların çözümünde herkesin eşit, adil ve özgür bir ortama sahip olduğu bir "bir aradalık" vaadidir. Bu yüzden de bir devletin demokratikleşme seviyesini anlamanın en dolaysız yolu karşılaştığı sorunlarla yüzleşme ve azınlıklarla kurduğu ilişki biçimidir. Dolayısıyla, demokrasiyle TBÇ arasındaki ilişkinin ele alınacağı bu yazıda doğru soru "Neden farklı hatırlıyoruz?" değil, "Neden aynı hatırlıyoruz?'' ''Neden farklı hatırlayabiliriz?" ve dahası "Farklılıkları neden hatırlamalıyız?" sorularıdır.

Bu soruları aşağıda tartışacak olmakla birlikte şu özet cevap verilebilir: geçmiş, farklı acılarla, travmalarla yüzleştirilmemiş olan toplumlar için kördüğüm halinde bir yumak niteliğindedir ve bu özelliğiyle hem demokratikleştirici siyasetleri misyon seçen hem de tersi hayaller besleyen bir iktidar için de son derece işlevsel bir araçtır. Geçmişte yaşananlarla yüzleşmemekten kaynaklanan bu yumak hali, meşruiyet krizine girmiş otoriter iktidarların yönetme ve sorunlara çözüm bulmadaki basiretsizliklerini örtebilecekleri bir manipülasyon

alanı işlevi görür. Bu bakımdan, demokratik yollarla hesaplaşılmamış her geçmiş, barış içinde bir arada yaşamak isteyen toplumlar için bir demokrasi problemine dönüşecektir. Nitekim aşağıda ele alınacağı üzere demokrasi krizlerinde mesele, farklılıkları eşit, adil ve özgür hatırlayabilmekle ilgilidir.

TBÇ, 19. yüzyıldan itibaren milliyetçiliğin yükselişiyle; 20. yüzyılın sonundan itibarense "hafıza patlaması"[2] olarak da ifade edilen yeni süreçte milliyetçiliğin zayıflamasıyla ilişkilendirilmektedir (Olick, 2003). Bu çalışmada da TBÇ açısından ulus devletlerin kuruluşuyla birlikte gelişen homojen hatırlama kültürünün ele alınacağı birinci dönem, bir bastırma-sessizlik dönemi; ulus devletlerin aşınmasına yol açan bir dizi gelişmeyle birlikte devletlerin bellek üzerindeki kontrolünü yitirdiği ikinci dönemse bir çokseslilik dönemi olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda resmi bellek anlatılarının ele alınacağı birinci dönem bir iktidar belleğini ortaya koyarken, belleğin çoğullaşması talebinin yükselişe geçtiği ikinci dönemse iktidar belleği karşısında bir direniş imkânı olarak kolektif belleği konu alacaktır.

1960'lı yılların sonuna kadar uzanacak ilk dönem geçmişin çelişkili konuları ve travmatik deneyimleriyle yüzleşilmesinden veyahut bunların dile getirilmesinden kaçınma eğiliminin hâkim olduğu bir dönem olmuştur. Bu bağlamda ulus-devletleşme süreçlerinde hayali ulus cemaati kurmak ve ulus devletin temeli olduğu iddia edilen mitleri bu cemaatlere aktarılan deneyim olarak benimsetmek adına resmi tarih-bellek anlatıları oluşturulmuştur. Dolayısıyla ilk dönemde sessizlik olduğu kadar aynı zamanda bir sessizleştirme girişimi (Clark, 2020: 551) de olduğu iddia edilecek, resmi anlatıların çoğullaşma kapasitesinden hareketle demokratikliği sorgulanacaktır. Tarih anlayışında meydana gelen değişikliğe, kimlik kavramının ortaya çıkışına ve --küreselleşme, her türden fark'ın kendini ifade etmesine olanak sağlayan bir çokluk anlatısına yaslanan postmodernizm (Lyotard, 2000), yerleşik evrenselleri Avrupa-merkezci, dolayısıyla (bilişsel) sömürgeci olduğu gerekçesiyle sorgulayan postkolonyalizm (Young, 2016: 23; White, 2013: 62) gibi süreçlerin etkisiyle-- ulus devletlerin egemenlik kaybı yaşadığına tanıklık ettiğimiz ikinci dönemdeyse, resmi bellek anlatılarına karşı bir konumlanışla kolektif bellek anlatılarına değinilecektir. Bu dönem, resmi bellekte geçmişte yaşadıklarına yer verilmeyenlerin, yaşadıklarını kendi pozisyonlarından, seslerinden aktarabildikleri bu yüzden de bir "hafıza patlaması" olarak ifade edilen bu bakımdan bir demokratikleşme girişimi dalgası olarak değerlendirilebilecek bir dönemdir. Ancak bu dönemsel tartışmalara geçmeden önce kavram olarak kolektif bellekle kastedilen nedir biraz açmak gerekir.

Toplumsal Bellek Nedir?

TBÇ'nin önde gelen ismi Halbwachs'a (1992) göre, toplumsal bellek (*collective memory*) ne geçmişi birebir deneyimlemiş bireysel hafızaların toplamı, ne de anılarımızın depolandığı nörolojik bir süreçtir. Halbwachs (1992: 22) toplumsal belleğin kaynağı olarak içinde doğup-büyüdüğümüz toplulukları işaret eder: varlığı bir gruptan bağımsız olamayacak bireysel hafızalar yalnızca bir topluluk içinde oluşup, var olmaya devam ederler. Dolayısıyla hatırlama ve unutma edimleri her topluluğa göre değişse de, o topluluğa özgü *toplumsal çerçevelerc*e --ki Halbwachs'a göre bir aile, dini grup ya da toplumsal bir sınıf olabilir-- belirlenen kolektif bir eylemdir. Bu farklı topluluklar, sadece kendi içlerinde edindikleri ortak deneyim ve ortak yaşam biçimiyle uyumlu olan olay, kişi ve durumları (kolektif olarak) hatırlarken; bunlarla uyumsuz olanlarıysa (yine kolektif olarak) unutmaktadırlar.

Halbwachs'a kolektif belleğin bireysel insan zihinlerinin ötesinde olduğu konusundadır. Schudson'a (2009: 189) göre kurallar, kanunlar, normlar, kayıtlar halinde kurumlara yerleştirilen kolektif bellek sayesinde insanlar geçmişe borçlu olduklarını kabul eder ya da manen geçmişe (gelenek, kimlik, kariyer, müfredat) bağlılıklarını ifade ederler. Manevi devamlılıkla kastedilen somut mekân ve somut zaman algısının da ötesine geçen, yani yalnızca şimdide yaşayanlarla sınırlı tutulmayan bir bellektir. Assmann'ın (2006) iletişimsel ve kültürel bellek ayrımından gidersek burada kastedilen kişisel iletişim yoluyla insandan insana aktarılan, yani bir insanın yaşam süresiyle sınırlandırılmış olan iletişimsel bellekten ziyade, toplulukta ortaklaşılan fikirleri, duyguları, inanışları, törenleri, dansları, anıtları, hikâyeleri vb. barındıran, uzun süreli olan ve topluluğun kültürünü koruyan ve yaşatan, kültürel bellektir. Bedensel süreçler olarak *anma törenlerini* de hatırlama ve unutma süreçlerine, dolayısıyla TBÇ'na dâhil etmek gerektiğini ileri süren Connerton (2014: 72-77) da toplumsal belleğin geçmiş zaman dilimine değil, metafizik bir şimdiki zaman dilimine yatkınlığından söz eder. Buna göre geçmiş, şimdi ve gelecek kuşaklar arasında türdeş bir zaman dilimi, bir eşzamanlılık hali söz konusudur. Bu eş zamanlılık sayesinde bir topluluğun geçmişte yaşamış olanlarından gelecekte yaşayacak olanlarını kapsayan, dolayısıyla fiziksel gerçekliğin aşıldığı bir ortaklık kurulur. Anma törenlerindeki ortak hatırlama ve unutma edimleri topluluğun gelmiş geçmiş ve gelecek tüm üyelerinin ortak belleğini kuran edimlerdir.

Toplumsal belleğin bir başka aracı da anıt, sokak, mezarlık, müze, arşiv, kütüphane vb. *hafıza mekânları*dır (*lieux de mémoire*) (Nora, 2006: 37). Kuşaklar boyu sürdürülen bellek aktarımına hizmet eden hafıza mekânları hafızanın hem durulaşmasını hem de aktarılmasını sağladıkları için simgesel

bir öneme sahiptirler. Bu mekânlar hafıza kaybına uğramış, geçmişlerinden kopmuş olarak kurulan modern toplumların, mitler, kahramanlar, kökler yaratarak kendilerini bir geçmişe, tarihsel sürekliliğe ait kılmasına; gerçekliği tartışmalı bir geçmişi yeniden canlandırarak bugünkü kendisi olmasına hizmet eder. Zira hafıza mekânları, tarafsız olmayıp, kurucu iktidar tarafından toplumsal bellekte yer alması uygun görülen olay, kişi ve durumları, belleğin iktidar tarafından onaylanmış belli bir versiyonunu temsil ederler ve kuşaklar boyu da bu belli versiyonu aktarırlar. Dolayısıyla geçmiş, artık şimdideki bir temsil (Huyssen, 1999: 13), şimdinin ihtiyaçları adına bir (geri) çağırmadır. Geçmiş, deneyimlediğimiz olaylar, ilişki kurduğumuz kişiler ya da yaşadıklarımızdan oluşmak zorunda değildir.

Bir Toplum Mühendisliği Olarak Resmi Tarih/Bellek Anlatıları

Devletlerin kurulmasının hangi düzeyde olursa olsun bir muktedir sınıf operasyonu (Williams, 1989: 174) olduğundan hareketle, neyin, nasıl, kim açısından ve ne bağlamda hatırlandığı da aslında bir iktidar --ve demokrasi-- meselesidir. Nitekim resmi tarihin, belleğin[3] aynı zamanda devletlerin resmî ideolojisinin somutlaştırıldığı bir mekanizma (Terdiman, 1993: 33; aktaran. Mistzal, 2005: 1330) olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Peki, resmi bellekle kastedilen nedir?

Devletler ve dolayısıyla uyrukları ulus devletlere kadar belli bir teritoryal bütünlük içinde ve ortak bir kimlik etrafında sabitlenmemiştir. Kimliği, ona bir mutlaklık, değişmezlik, ortaklık ve türdeşlik atfederek siyasallaşmaya açan ilk iktidar biçimi ulus devletlerdir. Bu durum aynı zamanda modern toplumun, özellikle modernleşmekte olan toplumların --Ricoeur'un (1965) hem ilerleme pahasına özellikle kültürel kaynakların yok olması, hem de ilerlemeyi duraklatma pahasına kültürel kaynaklara sahip çıkılması olarak özetlediği-- ikilemdir. Bir yandan geleneği icat etmekten, öte yandan geleneksele ait ne varsa geçmişte kaldığını iddia ederek unutmaktan kaynaklanan bu ikilem, toplumlarda bir kökensizlik hissi, aidiyet krizi yarattığından, kökensel bir sabitlenme gereksinimi doğurmuştur. Bu gereksinimse ulus devletlerin mitsel anlatılarını kuracakları araçların icadına neden olmuştur. Nitekim Anderson'a (2014: 54-56) göre de hayali cemaatin temelinde mitsel bir anlatıyla sabitlenen ulusa özgü kurgulanan sistematik bir düşünce biçimi ve bir anlam dünyası bulunur. Bu anlatı, ulus devletlere ait oldukları bir geçmiş ve o geçmişten beri süregeldiği iddia edilen bir kimlik atfeder. Bu aynı zamanda, kurdukları ulus devlete ait bir ulus yaratmak için işe koyulan kurucu iktidarların dünya üzerindeki konumlanışlarına, uygarlık anlayışlarına, yaşam biçimine (ya da egemen olan kültüre) hizmet eden bir tarih yazıcılığı biçiminin de icadıdır. İşte bu tarih yazıcılığı ulus devletlerin resmi

belleğidir. Resmi bellek, ortak bir ulus kimliği kurmak adına kurucu iktidar tarafından seçilerek yazılmış bir geçmiş kurgusu anlamına gelir. Bir diğer ifadeyle, resmi bellek bir toplumda kurucu iktidar tarafından belirlenen ve desteklenen "unutma ve hatırlama" edimleridir. Resmi bellek doğası gereği çarpıtılmaya, eksiltilmeye ve benzeri müdahalelere maruz bırakılan bellektir (Nora, 1989: 9). Zira ulus devletlerin kimliğin sabitlenme ihtiyacı karşısında sergiledikleri tutum; geçmişteki olaylar, durumlar ve kişiler hususunda "seçici ve ayıklayıcı" olmaktır. Bu, bütün olduğu iddia edilen ulusu "biz" bilincine ulaştıracak en doğru yol olarak görülmektedir.

"Biz" bilinci soyut bir kategori olarak bir ötekinin varlığını da gerekli kılar. Biz tanımının dışında bırakılan azınlıklar, ötekiler, Bauman'ın (2003: 34) deyimiyle ulus devletlerin "bahçıvan refleksine" maruz kalanlardır. Bu refleksle bahçıvanın bahçedeki kimi otları ayıkladığı-budadığı gibi (Augé, 2019: 18), resmi bellek anlatılarından da bazı olaylar, gruplar, durumlar tamamen çıkarılır veya çarpıtılarak anlatıya eklenir. Ötekinin ulus devlet nazarında ayıklanması gereken yabanıl otu olarak görülme nedeni, ulus devletin kendisine seçtiği kökene, kurguladığı tarih anlatısı dışındaki bir anlatıya, belleğe sahip olması sebebiyle "biz" için tehdit olarak görülmesidir. Bu sebeple resmi bellek anlatılarından dışlanması, sessizleştirilmesi, bastırılması da meşru görülür.

Bu ayıklayıcı yaklaşım aynı zamanda bir yas yasağı anlamına da gelir. Zira her ne kadar resmi tarih anlatılarında devletin fail olduğu "münferit olaylara" yer verilmese de ulus devletlerin kuruluş tarihinin başkalarının yıkılış tarihi olduğu su götürmez bir gerçektir. Nitekim geçmiş, bazı kesimler için resmi anlatılarda aktarıldığının aksine övünçle hatırlanan değil, son derece travmatik bir deneyimdir (Özyürek, 2007: 11). Aslında resmi bellek üzerinden kimin ulusa ait olduğuna ve olmadığına da karar verilmektedir. Bu yüzden de geçmişe getirilen sınırlamalar aynı zamanda o devletin demokrasiye dair niyet ve potansiyelini de ortaya koymaktadır. Çünkü böylesi bir yaklaşım, *kamusal yasın ayrımcı dağıtımına* neden olmaktadır: kimi kesimler için geçmişte yaşanan travmalar toplumda bilinmesine rağmen konuşulamıyor, bir *kamusal sırlar sözleşmesi* (Taussig, 1999; Akt. Gordon: 2008: 75) olarak üstü kapatılıyorsa, kimin yasının kamu önünde tutulup, kiminkinin tutulamayacağına yönelik düzenlenme ve denetlenmeler katı bir biçimde uygulanıyorsa (Butler, 2004: 36), bu bir demokratikleşme problemidir. Çünkü konuşamama, farklı olana bir arada yaşam vaadinin sunulması değil, farklı olanın sessizleştirilip, sansürlendiği, yok sayılıp, varlığının görmezden gelindiği bir inkâr politikasıdır.

Ayıklama anlayışının en dehşetengiz örneği hiç şüphe yok ki TBÇ'nın da nirengi

noktası sayılabilecek *Holocaust*'tur. Kusursuz bir toplum yaratma iddiasıyla Nazi iktidarı tarafından toplumun Yahudilerden arındırılması için, milyonlarcasının öldürülmesi, ayıklanmasıdır. Nazilere göre "geçmişlerinden ve kökenlerinden kaynaklanan, önü alınamaz küf hastalığıyla lekelenmiş bu kişiler tertemiz, sağlıklı ve parlak dünyaya uymazlardı. Düzeltilmeleri ya da yeniden eğitilmeleri de olanaksızdı. Kültürel işlemlere dirençli ve bağışık bir mekanizmadan kaynaklanan genetik ya da ideolojik kalıtımları yüzünden elimine edilmeliydiler (Bauman, 1997: 126). Topluma dair bir homojenleştirme girişimi olan bu olay etnik bir temizleme, yani ağır bir insanlık suçudur. Fakat bu aynı zamanda tam da ayıklamayı meşru bir hak olarak gören modern devletin zihni tezahürüdür. Çünkü kusursuz toplum vaadiyle uyumlu bir toplumsal işleyiş adına çabalamak anlamına gelen bir toplum mühendisliğidir. Aslında bu yüzden de ulus devletin "şiddetsizlik" vaadinin bir yanılsama olduğunu ortaya koymaktadır (Bauman, 2007: 131).

Ayıklamaya Türkiye'den bir örnek verilebilir. Lozan Antlaşması'na ek olarak imzalanan ve soykırımla karşılaştırıldığında daha az şiddet içeren Nüfus Mübadelesi Protokolüdür. Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan protokole göre Türkiye'deki Rumlar (İstanbul'da yaşayanlar hariç tutularak) Yunanistan'a; Yunanistan'da Batı Trakya Türkleri dışındaki Türkler de Türkiye'ye yerleşmek üzere gönderileceklerdir. Mübadele muhatapları açısından isteğe bağlı olmayıp, karara uyulması zorunlu tutulmuştur (Clark, 2008: 15). Hükümetlerin uygun gördükleri stratejik bölgelerde yaşamayı kabul etmeyenlerse kendilerine tanınan tazminat ve mülkiyet haklarından mahrum bırakılmışlardır. Dolayısıyla zorla göç ettirilenlerin yerleştirildikleri bölgelerde bir uyum zorluğu yaşayıp yaşamayacakları, terk etmek zorunda bırakıldıkları ülkelerde bir geçmişleri, yakınları ve hayatları olup olmadığı görmezden gelinerek alınmış bir ayıklama, temizleme kararıdır. Zorla yerinden etmeye dayalı bu yaklaşım homojen olarak tahayyül edilen ulus devletleşme anlayışının tezahürüdür.

Öte yandan iki ana dil grubu arasında yaşanan kültürel/dilsel çatışmaların ulus devletin aşınmasına yol açtığı Belçika, 1830'dan 1970'e kadar merkezi bir devletken; bu toplulukların ve siyasi bölgelerin, eğitim, çevre ve ekonomi gibi temel alanlar üzerinde aşamalı olarak kapsamlı bir kontrol elde etmesiyle federal bir devlet haline gelmiştir. Yıllar süren çatışmalar yaşanmış olmasına rağmen şiddet boyutunun düşük profili itibarıyla yukarıda verilen örneklerden ayrışmaktadır (Luminet, vd., 2011: 4-5). Federal devlet olma sürecinde, hem devletin yapısındaki kurumsal değişiklikler konusunda hem de Flamanlar'la Valonlar arasındaki perspektif farklılıkları ve iktidarı paylaşım biçimleri hususunda hararetli çatışmalar yaşanmış, fakat bu gibi hararetli bir dönemde

gerçekleştirilmek istenen köklü değişikliklere rağmen fiziksel şiddet istisnai kalmıştır. Bu yüzden de ulusal kimliğin mutasyonlarını barışçıl bir bağlamda incelemek için Belçika ideal bir laboratuvardır (Luminet, vd., 2011: 4-5).

Belçika gibi verimli örnekleri olmakla birlikte, ulus devletlerin resmi bellek anlatılarında genel olarak benimsediği tutum 1960'lı-1970'li yıllara kadar geçmiş adına bir sessizlik ve unutkanlık çağrısı olmuştur (Páez, vd., 1997). Geçmişin travmatik deneyimleri, ortak ulus kimlik, dolayısıyla ulusal seferberlik açığı yarattıkları (Ibarra, 2016: 92) iddiasıyla konuşulmaması gereken birer tabu haline dönüştürülmüştür. Neumann (1998) bu süreci kamusal suskunluk sarmalı olarak betimler. Kamusal suskunluk sarmalı, bireyin aidiyet duyduğu gruptan dışlanmasına, yalıtılmasına neden olacağı kaygısıyla kendi düşüncelerini ifade etmekten imtina etmesidir (Semélin, 2011: 126). Nitekim her şeyi hatırlamanın ulusal bütünlüğe ve öz imaja önemli zararları olabileceğini ileri süren Renan da [1882] (2016) unutmanın bir ulusun yaratılması ve yeniden üretilmesinde temel bir unsur olduğunu desteklemektedir. 1960'lı yılların neredeyse sonlarına kadar resmi bellek anlatılarında, "unut ve ilerle" anlayışı (Günal, 2013: 7) benimsenmiştir ki; bu anlayış geçmişin sorgulanmaması, geçmişle hesaplaşılmaması ve yüzleşilmemesiyle eş değerdir. Örneğin eski Batı Almanya'nın istikrarlı bir demokrasiye geçişi için geçmiş hakkında sessizliğin bir siyasi zaruret olduğu ileri sürülürken; Amerika'da --Japonya'nın Amerikan askeri üssü Pearl Harbour'a 1941'de saldırmasından sonra-- Japon asıllı Amerikalıların toplama kamplarına gönderilmesi nedeniyle 1988'e kadar özür dilenmemiş, hatta bu olay hakkında sessiz kalınarak unutturulmaya çalışılmıştır. Bunların yanı sıra Avusturalya, resmi tarihinin görmezden geldiği yerli varlığına ve izlediği ama inkâr ettiği ayrımcı yerli politikasına ilişkin büyük sessizliği ancak 1968'de antropolog Stanner tarafından yapılan bir çalışmayla bozulmuştur (Clark, 2020: 544-545). Ya da 1961'da Sartre'ın (2021) Fanon'un Yeryüzünün Lanetlileri adlı eserine yazdığı önsöze kadar Fransız sömürgesi olmaktan kurtularak bağımsızlıklarını kazanmak için mücadele veren Cezayirlilerin dramına Fransız resmi tarih anlatısında yer verilmemiştir. Veyahut Kuzey İrlanda'da 1972'de yaşanan Kanlı Pazar Katliamıyla ilgili açılan cezai kovuşturmaların bertaraf edilmesi; yasal ve idari soruşturmalarınsa engellenmesinden ötürü (Birdal ve Akkoç, 2013: 151) katliam hakkında yıllar sürecek bir suskunluk dönemine girilmiştir. Oysa susulan, yok sayılan tüm bu olaylar, durumlar ya da kişiler, iktidar sahiplerinin seçip dayattığı bir geçmişin hikâyesinden ibarettir (Traverso, 2009: 22).

Sonuç olarak bu süreçte, ulus devletler ulusun bütünlüğünü koruma iddiasıyla geçmişin çoklu doğası, katmanlı yapısı olduğunu reddederken; insanların,

yaşamadığı, bilmediği ve daha da kötüsü, maruz kaldıklarının çarpıtılmış hali olabilen resmi bellek anlatılarına sorgusuzca dâhil olmaları beklenmiştir. Bu yaklaşım sonucundaysa, insanların yaşadıklarını kendi ağızlarından anlatamadıkları; yaşadıkları başka, hatırla(tıl)ananlar başka olmasına rağmen, yaşadıklarını unutup, aktarılanları hatırlamaya zorlandıkları ya da gerçekten aktarıldığı gibi yaşandığını zannettikleri bir dönem yaşanmıştır. Bu durumun en önemli bedeliyse yazının giriş kısmında da tespit edildiği üzere demokrasinin eşit, özgür ve adil bir ortak yaşam olarak tanımlanmasını mümkün kılan can alıcı koordinatların terkedilmesidir: bunlar, özet olarak, farklı bir ortak kimlik hikâyesini, farklılığı hatırlamaya cevaz veren bir ortamda ve kamusal alanda sesli olarak dile getirebilmektir. Resmi bellek anlatılarının dışında bırakılanlar, maruz kaldıkları hafızaya yönelik şiddet, etnik temizlik, yerinden etme, zoraki iskân, yas tutma yasağı, tehcir gibi antidemokratik ve insan hakları ihlalleri kapsamına giren uygulamalara yönelik hesap sorma imkânlarından mahrum bırakılmıştır. Oysa Derrida, (2001: 107-130; 139-165) yaşananları hatırlamanın öneminden söz ederken, kaybedilenlerin isimlerinin telaffuz edilip anılmalarının, bu insanların dünya üzerindeki varlıklarına dair en önemli kanıt olduğunu ileri sürer. Bir başka ifadeyle, özne olmak için hatırla(n)mak, hatırlamak için yaşamak gerekir. Bu yüzden de geçmişe yüklenen öznellik ve yaşanmışlık duygusundan arındırılmış ulus devletleşme süreçleri, siyaset alanında demokrasi açısından derin bir temsil-varoluş krizi anlamına gelir. Nitekim ayıklayan, yok sayan, bastıran ya da geçmişle hesaplaşmaya ihtiyaç duymaksızın "unut ve ilerle" anlayışından kaynaklanan bu temsil-varoluş krizi, toplumsal bellek mücadelelerinin nirengi noktasını oluşturmaktadır.

Aşınan Ulus Devletlerden Yükselen Sesler: Kolektif Bellek

Toplumsal belleğe artan ilgi, milliyetçiliğin ve ulus devletlerin gücünün zayıflamasıyla alakalıdır. Zira aşağıda belirteceğim bir dizi gelişmenin neticesinde ulus devletler egemenlik anlamında da aşınmış ve böylece bellek/tarih üzerindeki kontrollerini yitirmiştir. Bunun bir sonucu tarih ve resmi bellek arasındaki paralellik bozulmuş ve hatta aralarındaki ilişkinin bir karşıtlığa dönüşmüştür. Olick ve Robbins'in (1998) de belirttiği gibi, "kolektif bellek" 1990'lı yılların başında, tarihselciliğin sözde kriziyle eşzamanlı olarak ortaya çıkmıştır. Öncesinde, kazananların övgülü anlatısı olarak tarih iktidarların ve bilim insanlarının kontrolündedir. Tarihe yönelik eleştirilerin artmasıyla birlikte bellek, büyük anlatılarda kendilerine yer verilmeyen, bu anlatılar üzerinde hak iddia edemeyen, horlanan ve küçük düşürülenlerin hatırlanan tarihi anlamına bir kavram olarak kullanılmaya başlanmıştır (Sancar, 2016: 65). Tarihe getirilen eleştirilerle birlikte, kazananlar yerine mağdurların, homojen ulus yerine heterojen bir birlikteliğin, geçmişle geleceğin süreğenliği anlayışı yerine parçalı

tarihlerinden söz edilir hale gelinmiştir (Akçam, 2005: 165). Dolayısıyla resmi tarih anlatılarıyla paralellik arz eden (resmi) bellek anlatıları da son 30 yıldır demokratikleştirici bir değişimden geçmektedir. Artık resmi tarih anlatılarına meşruluk sağlayan bir bellek nosyonundan da söz edemeyiz. Tam tersine kolektif bellekler, resmi bellek anlatılarının karşısına yerleşmiş durumdadır. Peki, ama nasıl?

Öncelikle postmodernizm, postkolonyalizm gibi süreçler ve bu süreçlerle bağlantılı olarak çevrecilik, feminizm ya da savaş karşıtlığı argümanlarıyla ortaya çıkan yeni toplumsal hareketler, Avrupa merkezci paradigmanın zayıflamasına, madunların politik bir özne olarak kabulüne (Traverso, 2020: 15-17) ve büyük ölçekte bir kimlik krizine eşlik eden çokkültürlülük tartışmalarına, dolayısıyla mikro kimlik söylemine kapı aralamıştır. Küreselleşmeyle birlikte ortaya çıkan çokuluslu, ulus aşırı ya da ulus üstü yapılarsa, ulus devletlerin belli konulardaki egemenliklerini bazen bir başka otoriteyle paylaşmalarına bazense tamamen başka bir otoriteye devretmelerine neden olan yeni bir düzen getirmiştir. Yine bu dönemde SSCB'nin dağılması ve Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla birlikte etnik, dinsel-mezhepsel ayrılıklar, azınlık sorunları ve ayrılıkçı hareketler ağırlık kazanmıştır. Gelişmelerin etkisiyle ulus devletleşme süreçlerinde yaşanan boğucu tarihselcilik ve tarihin iktidarlar tarafından çarpıtılarak araçsallaştırılması karşısında bellek tartışmaları güç kazanmıştır.

Bu ikinci dönemdeki bellek çalışmaları üç yeni işleve daha kavuşmuştur: Örneğin, Holocaust'tan kurtulanların deneyimlerini dinleyerek bir ses ve görüntü arşivi oluşturulmasına yönelik çalışmalar başlatılmıştır (Felman ve Laub, 1992). Artık sesini duyduklarımız yalnızca ulus devletlerin resmi bellek anlatılarında şablonlara soktuğu o hayali cemaatler değildir. Bu gelişmelerle birlikte ulus devletler bellek üzerindeki yorum tekelini yitirmiş, Traverso'nun (2020: 11) ifadesiyle 20. yüzyıla ait aktarılan deneyim çökmüştür. Ancak, 2. Dünya Savaşı, Holocaust gibi kolektif travmaların, kurbanlarının ve tanıklarının gözünden günümüze aktarılmasıyla amaçlanan sadece hakikatin ortaya çıkması değildir. Hakikati keşfetmek ve sansürsüz tepkiler verebilmek bir yanıyla etiksel ve kültürel anlamda mağdurların onur/kimlik yaralarını hafifletmek amacını gütmektedir. Bunu sağlamak amacıyla birçok ülke, mağduriyetlerin tazminine (reparations) ve suçluların cezalandırılarak adaletin yerini bulması gibi yeni gündemler oluşturmuştur.

Yeni dönemdeki kolektif bellek inşasının ikinci önemli misyonu, farklı hatırlayışlara, kimliklere adil, eşit ve özgür bir yaşam hakkının sunulduğu demokratik bir geleceğin inşasıdır. Girişte de ifade edildiği gibi yaşananlardan

ders alınması ve gelecekte benzer suçların işlenmesinin önüne geçilmesi gelecek açısından da anlamlıdır. Amaç, demokrasinin en temel ilkelerinden biri olan kamusal hesap sorma ve hesap verme ilkesi uyarınca, yaşanan ağır insan hakları ihlallerinin hesabının sorulması, faillerin cezalandırılması, telafi ve iyileştirme mekanizmalarının devreye sokulması yoluyla demokratik bir gelecek için toplumsal barışın tesisidir. Bellek çalışmaları, bir toplumda barışın tesisi ve istikrarın sürdürülmesi için geçmişle hesaplaşılmasının önemine dikkat çeker. Aksi durumda toplumlarda iyileşmemiş yaraların yaratacağı cezasızlık, haksızlık, adaletsizlik duyguları nedeniyle olası yeni ihlaller yaşanabilecektir.

Üçüncü olarak, farklı geçmiş anlatılarıyla ortaya çıkan TBÇ, resmi bellek anlatılarında o güne dek yok sayılan kesimlerin iktidarlara karşı düşünsel düzeyde demokratik bir direniş potansiyelini açığa çıkarmaktadır. Foucault'un (1977) karşı-bellek (counter memory) olarak ifade ettiği bu yeni kavrayış, tarihin resmi versiyonlarına karşı alternatif bir tarih imkânı sunduğundan, geçmişin susturulanlarına bir eşitlik ve özgürlük alanı sağlamayı vaat eder. Bu süreç kimi yazarlar açısındansa, "ulusal hafızadan kozmopolit hafızaya geçiş eğilimi" olarak adlandırılmaktadır (Levy ve Sznaider, 2001: 10, 21). Buna göre kozmopolit hafıza, küreselleşmeyle birlikte tüm yaşam alanlarının sınırlarının silikleştiği ve böylece belleğin ulus devletin koordinatlarını terk ederek, dışına taşındığı hafızadır. Birleştirici, seçici ve pozitif anlatıların kolektif hafıza üzerindeki etkisinin kırılması anlamındaki romantik tahayyülden kozmopolit tahayyüle bu geçiş ulusun kendi geçmişindeki suçlarla yüzleşme çabasını ifade etmektedir (Sezer,2018: 94). Nitekim bu bağlamda Huyssen (1999: 19-20) da bunun demokratik anlamda bir direniş olarak, mağdurların içine hapsedildiği resmi bellek anlatısından kurtulup özgürleşmesini ifade eden sağlıklı bir tepki olduğunu ileri sürer. Romantik tahayyülden kozmopolit tahayyüle geçişi tetikleyen; birleştirici, seçici ve pozitif anlatıların kolektif hafıza üzerindeki etkisinin kırılmasına neden olan siyasal deneyimlerimizden belki de en önemlisinin, halk-ulusun kendi geçmişindeki suçlarla yüzleşme çabasıdır.

Sonuç olarak tıpkı soykırım konusunda olduğu gibi aşağıdan tarih, sessiz yığınların tarihi, insanlı tarih gibi arayışların tarihçilik dünyasına dâhil edilmesi (Danacı, 2012: 2), bellek ve tarih çalışmalarında sivilleşme ve demokratikleşme potansiyeli doğmasına olanak sağlamıştır. Marchetta'ya göre bu direnme, ''demokratik hatırlama siyaseti'' talebidir (Akt. Erden, 2010: 4). Bu taleple kastedilen toplumdaki farklı hatırlama taleplerinin birdenbire resmi bellek anlatılarının yerine geçmesi veya bu anlatılara gelişigüzel iliştirilmesi değildir. Bu son noktadan hareketle makalenin aşağıdaki ikinci bölümünde, bir demokratikleşme aracı olarak geçmişle hesaplaşma yöntemleri analiz edilecektir.

Bir Demokratikleşme Adımı Olarak Geçmişle Hesaplaşma

Bu ikinci bölümde öncelikle geçmişle hesaplaşma kavramına kısaca değinilecek, ardındansa geçmişle hesaplaşma sürecinin ele alındığı araç olarak ''geçiş dönemi adaleti (GDA)'' incelenecektir. Bazı ülke örnekleri üzerinden GDA'nın mekanizmalarından olan ''cezalandırıcı adalet,'' ''onarıcı adalet'' anlayışlarıyla ve ''hakikat komisyonlarının'' (HK) demokrasiyle ilişkisi irdelenecektir.

Süregelen demokratikleşme dalgası, 20.yy'ın soykırımların, savaşların, kıyımların vb. durumların yaşandığı bir aşırılıklar çağı olduğunu ve "unut ve ilerle" özdeyişiyle yaşananların sümen altı edildiği bir geçmişin sürdürülemez olduğunu göstermiştir. Artarak devam eden belleğin demokratikleştirilmesi ve tarihin sivilleştirilmesi talepleri bastırılan kapsüllenmiş haldeki acıların (Ibarra, 2016: 91), toplumlar tarafından hazmedilmediğini açıkça ortaya koymuştur. Dahası ulusal/toplumsal bütünlüğü korumak adına toplumsal bellek üzerinde tahakküm kurulması, öngörülenin tam aksine içten içe toplumsal bağların çözülmesine, en iyi ihtimalle toplumda büyük zararlara yol açmıştır. Dolayısıyla, toplumsal birlik ve demokrasi için bir bellek rehabilitasyonunu gerektirmektedir.

Bilhassa iki dünya savaşı arasında yaşanan asimilasyonla birlikte etnik temizlik, azınlıkları ötekileştirme ve soykırım göz önüne alındığında "istenmeyen" azınlıkların haklarını koruma konusunda ulus devletlere güvenemeyeceği anlaşılmış ve bir karşı tedbir olarak insan hakları diline ağırlık verilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İkinci Dünya Savaşından sonra Avrupa ülkelerinde kurulan Anayasa Mahkemeleri, bu ülkelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesini yapması ve bu sözleşmenin bir sonucu olarak Avrupa İnsan Hakları Mahkemesini kurmaları bu bağlamda değerlendirilebilir. İnsan hakları bağlamında toplumsal belleğe yönelik düzenlemeler, toplulukların maruz kalabileceği olası saldırıları önlemeyi (özel ve aile hayatına saygı hakkını), gerçeği bilme haklarını ve mağdurların çektikleri acıların ortaya konarak, tazminat haklarını sağlamakla yükümlüdür (Albal, 2019: 80). Bu bağlamda geleceğe dair bir demokrasi kültürünün yerleşebilmesi için öncelikle hatırlama adaletinin sağlanması gerekir. Hatırlama adaletini sağlayacak olan da geçmişle nasıl hesaplaşılacağı, dahası hesaplaşılıp hesaplaşılamayacağıdır. Peki, o halde geçmişle hesaplaşmayla kastedilen nedir?

Geçmişle Hesaplaşmanın Anlamı, Önemi ve Yöntemi

Şiddete başvurmuş otoriter veya totaliter rejimden veya bazı durumlarda merkezi otorite boşluğundan kaynaklı çatışma ve düşmanlıkların, toplumsal belleklerde neden olduğu tahribatın nasıl iyileştirileceği kritik bir soru ve sorundur (Erözden, 2017: 15-16). Bu bağlamda "geçmişle hesaplaşma" meselesi, daha çok

diktatörlükten demokratik bir yönetime geçen toplumlarda, önceki yönetimden günümüze kalanlarla kurulacak ilişkinin içeriğine ve yöntemine dairdir. Özellikle Sovyetler Birliği ve Doğu Bloku'nun dağılması, Latin Amerika'da askerî diktatörlüklerin çözülmesi, Güney Afrika'da ırkçı rejimin (apartheid) çökmesiyle birlikte, insan hakları ihlallerinin neden olduğu travmaların nasıl onarılacağı sorunu, yeni kurulacak rejimlerin öncelikli meselelerinden biri olmuştur. Bir başka deyişle, bu onarımın yöntemi olarak, insan hakları ihlallerinin karşılıksız kalmayacağını vaat eden bir hatırlama kültürüne geçiş yapılmaktadır. Nitekim genel olarak bilim insanlarının ve tarihçilerin kullandığı "geçmişle hesaplaşma" (Vergangenheitsbewältigung) terimi, başlangıçta Nazi rejiminde neler yaşandığı ve kimlerin sorumlu olduğu bağlamında tartışılmıştır ve terimin en eski kullanımı "1955'te Berlin'de Evangelische Akademie tarafından düzenlenen bir konferanstır" (Sancar, 2016: 26). Geçmişle hesaplaşma; geçmişte insanlık suçlarının veya ağır insan hakları ihlallerinin olduğunu kabullenmek, özelikle yakın tarihte işlenen suçları cezalandırmak, bu suça maruz kalmış mağdurlara gerek maddi gerekse manevi tazminat sağlamak, bu suç veya ihlallerin altında yatan nedenleri, anlayış ve yapıları sorgulamak ve bunların tekrarlanmaması için düzenlemelerde bulunmaktır. Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma, "ağır insan hakkı ihlallerinin yoğun olarak yaşandığı diktatörlük yönetimlerinin ve/veya yaygın iç çatışmalarının ardından, geçmişin yüküyle nasıl baş edileceği ve insan hakları değerlerine yaslanan bir toplumsal barışla demokratik bir siyasal kültürün nasıl inşa edileceği sorunlarına işaret eden evrensel bir içeriktir" (Sancar 2016: 19). Eski rejim dönemindeki suç(lu)ların yargılanması, tasfiyesi ve tazmini (Elster, 1998: 7) anlamına gelen demokratik yeni düzenin ve toplum olarak barışın muhafaza edildiği bir yaşam anlayışının kurulabilmesi içinse bir geçiş sürecine ihtiyaç vardır. Bu süreceyse "geçiş dönemi adaleti (transitional justice) denilmektedir.

i) Geçiş Dönemi Adaleti

Özellikle 1990'larda, pek çok ülkedeki iç savaşlar barış anlaşmalarıyla sona ererken, insanlar cezasız kalan insan hakları ihlallerine çare bulmanın, geçmişteki ihlallerden kurtulmanın ve hukukun üstünlüğüyle yönetilen demokratik toplumlar yaratmanın bir yolu olarak GDA'ya yönelmişlerdir. Bu süreç, hesap verebilirliği sağlamak, adalete hizmet etmek ve uzlaşmayı sağlamaya yönelik olarak bir toplumun geçmişteki ağır hak ihlalleri mirasıyla başa çıkma girişim süreçlerini ve mekanizmalarını işaret eder (United Nations, 2004: 4; Akt. Has, 2020: 9). Amaç, otoriter rejimlerden demokratik rejimlere geçilirken, eski rejimlerin insan hakları ihlallerini içeren suçlarıyla yeni rejimlerin adil bir şekilde yüzleşebileceği bir ortamın tesisidir (Baraho de Brito, vd., 2004: 11-14). Böylece, şiddete başvuran baskıcı bir geçmişle barışçıl, demokratik bir gelecek

arasında hem bir köprü kurulmasına hem de bugünle gelecek arasında net bir ayrım yapılarak (Erözden, 2017: 17) baskıcı rejimin neden olduğu tahribatın topluma hâkim olmasına engel olunması hedeflenir.

Bu hedef doğrultusunda davranan demokratik bir yönetim, geçmişte otoriter rejimlerin görevlilerince işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri --cinayet, adam kaçırma, işkence, ırza geçme, yargısız tutuklama-- iddialarına karşı nasıl tepki göstermelidir? Uygun hareket tarzı, kovuşturmak ve cezalandırmak mıdır, yoksa affetmek ve unutmak mıdır?" (Huntington, 1993: 204) soruları gündeme gelir. Bu soruların tüm ihlallere karşı uygulanabileceği şablon bir cevabı bulunmadığından, bölümün bundan sonraki kısmında GDA sürecinin demokrasiye sunduğu/sunamadığı katkılar çerçevesinde ilk olarak cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımlarına, ardındansa hakikat komisyonlarına dair ülke örnekleriyle değerlendirilecektir.

- Cezalandırıcı ve Onarıcı Adalet Yaklaşımları

GDA sürecinde adalet kavramı Cezalandırıcı (punitive) ve Onarıcı (restorative) olmak üzere iki biçimde karşımıza çıkabilmektedir. Bu bağlamda, her ne kadar mağdurların ilk tercihi faillerle ceza hukuku, yani hukuk ilkeleri aracılığıyla hesaplaşılabilecek cezalandırıcı adalet anlayışı olsa da, kimi zaman daha farklı ya da ek başka (onarıcı) adalet arayışları da gündeme gelmektedir. Cezalandırıcı adalet anlayışı, daha çok ihlalleri yapanlara yönelik yürütülen adli soruşturmalarını içeren cezai tatbikatlardır. Bu anlayışta suçlar, devletin yasalarına karşı gelinerek işlendiğinden, devlete karşı işlenmiş olarak kabul edilmektedir. Onarıcı adalet yaklaşımıysa cezalandırmadan/failden ziyade mağdura odaklanmaktadır. Suçluyla mağdur isteğe bağlı olarak karşı karşıya getirilmektedir, çünkü fail tarafından işlenen suç önce mağdura karşı işlenmiş olarak kabul edilir. Bu yüzden de "bağışlama" doğrudan mağdurdan suçluya yönelik bir eylem olarak karşımıza çıkar. Amaçlanan, toplumda suça zemin hazırladığı düşünülen durumlar hakkında önce suçluyu ve daha da önemlisi toplumu eğiterek sistemsel bir dönüşümdür (Uçarlar, 2015: 24).

Aşağıda verilecek örneklerden de anlaşılacağı üzere, GDA kavramı, faillerin uluslararası hukuk kaidelerince yargılanıp, cezalandırılmasını, maddi-manevi tazminat programlarını ve hakikat araştırma mekanizmalarını içeren genişlikte bir spektrumu kapsar. Ulusal veyahut uluslararası ceza mahkemelerinden HK'ye, maddi-manevi tazminatlardan anma törenlerine, hafıza mekânları açılmasından resmi özürlere, ihlallerin müsebbibi olan devlet kurumlarının (örneğin güvenlik kuvvetleri, polis veya ordu) ıslah edilmesinden, suça karıştığı tespit edilen yetkililerin görevden uzaklaştırılmasına varıncaya kadar çeşitli

yargısal ve yargı dışı strateji söz konusudur (HHAM, t.y.). Buradan hareketle cezalandırıcı ve onarıcı adalet anlayışlarının birbirine alternatif olmaktan ziyade birbirini tamamlayıcı bir sürecin parçası olduklarını ifade etmek gerekir.

Nitekim yaşanan olayların vahşeti, maruz kalınan suçların ağırlığı ve yarattıkları toplumsal travmalar düşünüldüğünde tek bir adımın yaraları sarmaya her zaman yetmediği daha net anlaşılacaktır. Örneğin İkinci Dünya Savaşında sonra, yenilen devletler olan Almanya ve Japonya'nın savaşta çeşitli görevlerde bulunmuş olan asker ve sivil devlet yöneticilerinin yargılanması için Nürnberg ve Tokyo'da geçici özel askeri mahkemeler kurulmuştur. Hukuk tarihinde ceza yargılaması yapılan ilk uluslararası yargılama organı olan Nürnberg Mahkemeleri, Naziler tarafından işlenen insanlık suçlarına dair kanıtları ortaya koyarak, yaşananların tekerrür etmemesi için evrensel bir hatırlamanın temelini oluşturmayı amaçlaması bakımından önemlidir. Cezalandırıcı adalet anlayışı uyarınca hareket eden bu mahkemelerde suçlar mağdura değil, devletlere karşı işlenmiştir. Dolayısıyla Nürnberg'de yargılananlara isnat edilen suçlar da "barışa karşı suçlar", "savaş suçları", "insanlığa karşı suçlar ve bu suçları işlemek üzere komplo kurmak" olarak, devlete karşı işlenmiş suç kapsamında yargılanmıştır. Ne var ki gerek geçmişte işlenen kimi suçların mahkemenin yetki kapsamına alınmaması, gerekse de yargılanan devletlerin savaşta yenilen devletler, yargılayanlarınsa savaşın galipleri olması mahkemelerin adilliğine gölge düşürmüştür. Nitekim özellikle Yahudi Soykırım'ı konusunda kolektif travmalar yaratmış olan bu kolektif suçların açtığı yaraların iyileştirilmesi, travmaların hesaplaşılmış bir deneyime dönüştürülmesi sadece bir yargılamayla sağlanamayabilir.

Geçmişle hesaplaşılması hususunda önemli bir adım da Federal Almanya Şansölyesi Willy Brandt'ten gelmiştir. Brandt, 7.12.1970'te Polonya'ya resmî ziyaret esnasında Varşova Gettosu kurbanları anıtına çelenk koymuş, diz çökerek, soykırım için özür dilemiştir (Birdal ve Akkoç, 2013: 101). Bu özür, soykırımın inkâr edilmemesi ve hatırlanması için bir hafıza mekânı olarak inşa edilen anıtın önünde, üstelik de bir üst düzey devlet yetkilisi tarafından gerçekleştirilmesi nedeniyle kritiktir. Yıllarca susturulmuş olan kurbanların acılarını somut bir beden gibi taşıyan Varşova Gettosu Anıtı hakikatin unutulmaması için yapılmıştır. Dolayısıyla Brandt'in sadece anıtı ziyareti bile aslında yaşananların kurbanların gözünden geleceğe aktarılabilmesi, özneleşebilmeleri demektir. Connerton (2014) bellekleştirme süreçlerinde bedensel pratiklerin öneminden söz eder. Ona göre belleğimizdekiler aynı zamanda bedenin duruşuna, jestlerine, hareketlerine de yansımaktadır. Bu bakımdan Brandt'in özrünü dizlerinin üstüne çöküp, başını önüne eğerek dilemiş olması da son derece anlamlıdır. Çünkü Brandt geçmişin bu acı deneyimi karşısında başını önüne eğerek, yaşananlardan

duyulan utancı; dizlerinin üstüne çökerekse bu utancın karşısında dik duracak bir gücün olmadığını gösterir. Nitekim resmi bir yetkili tarafından gerçekleştirilen böylesi bir ziyaret, soykırımın ve Almanya'nın soykırımdaki sorumluluğunun bir deklarasyonudur ve amacı onarmaktır. Çünkü artık kurbanların acıları tanınmış, görülmüş ve dahası duyurulmuştur. Ayrıca bunun sadece kurbanlar için değil, Almanya için de onarıcı olduğunu söyleyebiliriz. Almanya da Nazi geçmişinin sessizliğinde boğulmak yerine geçmişle gelecek arasında daha barışçıl bir köprü kurmayı seçmiş olmuştur.

Yukarıda verilen örneklerden de anlaşılacağı gibi eski rejimin işlediği suçlara yönelik olarak ceza adaleti yaklaşımında odak, suçun araştırılması, suçun ve suçlunun tespiti ve suçlunun cezalandırılması şeklinde yürütülen bir cezai yargılama süreciyle sınırlıdır ve fakat suçun ağırlığını ortadan kaldırmasa da gelecekte tekrarlanmaması adına caydırıcı niteliktedir. Bu yöntemin eksik yanıysa şudur: mağdur yerine faile odaklanılan bu süreçte yargılamanın sonunda faile bir ceza biçilmesi geçmişe artık bir sünger çekilmesi gerektiği yönünde bir anlayışı da gündeme getirir. Ya da bölünmüş toplumlarda bu ceza, bölünmeyi derinleştirebilir. Bu bakımdan suçun tespiti ve suçlunun cezalandırılması, mağdurun maddi ve manevi hasarlarının giderilmesi/iyileşebilmesi ve barışçıl ortak bir demokratik çoğulcu yaşamın kurulması anlamında yeterli değildir. Gerekli olan, yalnızca failin ve suçun değil; mağdurun da dikkate alındığı onarıcı adalet yaklaşımının gündeme getirilmesidir. Bu bakımdan, daha önce de belirtildiği gibi cezalandırıcı ve onarıcı adalet yaklaşımları birbirine alternatif süreçler olmaktan ziyade birbirini tamamlayan süreçler olarak uygulandığında demokrasiye katkı sağlayabilmektedir.

- Hakikat Komisyonları

Geçmişte işlenmiş ağır insan hakları ihlalleri ve soykırım gibi insanlık suçlarına ilişkin gerçeğin ortaya çıkarılması ve böylelikle acılı bir geçmişle baş edilmesi konusunda mahkemelerin yanı sıra en çok katkı sağlayan araçlardan birisi Hakikat Komisyonlarıdır. Latin Amerika ve Doğu Avrupa'dan hareketle (Boraine, vd., 1997), insan hakları ihlallerini soruşturacak Hakikat ve Uzlaşma Komisyonu ilk kez 1995'te Güney Afrika'da kurulmuştur. Çoğu zaman yasama veyahut yürütme organı tarafından kimi zaman da dışardan gelen baskılarla oluşturulan komisyonlar, belli bir süre faaliyet gösterirler. Çalıştıkları süre sonunda elde ettikleri bilgileri ve bulguları rapor haline getirerek, ihtilaflı kesimlerin gelecekte bir arada yaşayabilmesi, yaşananların telafisi ve rehabilitasyonu için çeşitli reform önerilerinde bulunurlar ve fakat önerilen kararların uygulayıcısı değillerdir. Ayrıca çalıştıkları ülkeler, kesimler ve konular farklılık gösterdiğinden değişik çalışma yöntemleri de değişkenlik göstermektedir.

Örneğin geçmişle hesaplaşma konusunda Şili'de oldukça çetrefilli bir süreç yaşanmıştır.[4] 1990'da yeni başkan seçilen Aylwin, Pinochet'nin askeri diktatörlüğüyle hesaplaşmak adına mahkemeler dışında alternatif bir kurum olarak bir HK kurdurmuştur. Ulusal Hakikat ve Uzlaşı Komisyonu (Comisión Nacional de Veridad y Reconciliación) adıyla çalışmalarına başlayan komisyonun raporu bizzat Başkan Alywin tarafından --bir af ve barışma sürecinin gerekliliğinin altı çizilerek-- kamuoyuna duyurulmuştur. Alywin'in süreçteki önemli bir adımı da devlet adına mağdurlardan resmen özür dilemesi olmuştur.

Özür konuşması için seçilen mekân da oldukça anlamlıdır. Konuşma, 17 yıllık diktatörlük döneminin yaşattığı vahşetin merkezlerinden biri olan Şili Stadyumu'nda yapılmıştır. Bu stadyum, Pinochet yönetiminin muhalif kesimleri yok etmek (forced disappearances) üzere bir kampa dönüştürüp, işkenceler yaptığı, insanları öldürdüğü ve cesetlerinin izini kaybettirdiği yerlerden birisidir. Dolayısıyla Pinochet döneminde işlenen suçların ve yarattığı toplumsal travmaların sembolü bir hafıza mekânıdır. Bu yüzden de özrün stadyumda dilenmesi, burada yaşananların artık resmen bilindiğini ve ancak aynı zamanda özrün telafi girişimlerinin bir başlangıcı olarak görülme isteğini ortaya koyar. Bu bakımdan da burası işkencelerle anılan bir mekân olduğu kadar, bu işkencelerden duyulan utancın da sembolü bir mekân kılınmak istenmiştir.

Bu noktada hafıza mekânlarının yeni rejim döneminde nasıl muhafaza edilebilecekleri veya muhafaza edilmelerinin gerekip gerekmediği sorusunun da yüzleşme literatüründe önemli bir mesele haline geldiğini belirtmek gerekir. Bir yandan bu mekânların hem yaşanılan acıların sembolü olması ve unutulmaması gerektiği düşüncesiyle muhafaza edilmesini savunanlar, diğer taraftaysa yeni dönemde acıları diri tutacak bu tür mekânların barış ortamına zarar vereceği gerekçesiyle yıkılması gerektiğini düşünenler vardır. Gerçekten de hafızalaştırma pratikleri belleği iyileştirici, sağaltıcı olabileceği gibi, hıncı tetikleme ihtimali de söz konusudur. Dolayısıyla bu tür mekânların muhafaza edilip edilmemesi de yine geçmişle hesaplaşma şartlarına ve bu hesaplaşmanın demokratikleştirme niyetine bağlıdır.

HK'lerin en çarpıcı örneği olan Güney Afrika Hakikat ve Uzlaşı Komisyonu, Güney Afrika'da 1948'le 1990 yılları arasında hüküm süren Apartheid rejiminin muhaliflere, bilhassa halkın desteğini alan ve uluslararası alanda da tanınır hale gelen Afrika Ulusal Kongresi (African National Congress, ANC) üyelerine yönelik işkence, öldürme ve/veya kaçırma gibi siyasi amaçlı insan hakkı ihlallerini araştırmak amacıyla kurulmuştur. Düzgün çalıştırılmayan, yetkililer tarafından görmezden gelinen ya da göz ardı edilen komisyonların aksine --işledikleri

hak ihlallerini komisyona bildiren ve bu suçlara tanıklık yapan failleri afla yetkilendirilmiş olmasının doğurduğu tartışmalara rağmen-- komisyon, işlevini çok daha şeffaf ve adil bir süreçte ve başarıyla yürütülmüş olması bakımından bir milat/model olarak kabul edilmektedir.

Komisyonun araştırma süreçlerine sivil toplumun, kiliselerin, muhalefet partilerinin ve kanunu hazırlayan hükümet yetkililerinin azami katılımı sağlanmış, herkesin ve her örgütün, düzenlenen atölye çalışmalarına, konferanslara ulaşabilmesi kolaylaştırılmıştır. Ayrıca gerek Parlamenter Adalet Portfolyo Komitesi tarafından gerçekleştirilen açık duruşmalarla, gerekse komiser seçimlerinde liyakate dikkat edilmesi sayesinde komisyona meşruluk sağlanmış, bu da sürece geniş çaplı bir katılımın sağlanmasına yol açmıştır. Zira komisyon Güney Afrika devlet başkanı tarafından atanmış bir Başkanlık Komisyonu olmayıp, demokratik olarak seçilmiş bir parlamento tarafından kurulmuştur.

Güney Afrika'nın yeni Anayasa Mahkemesinin hâkimleri de yeni mahkemesi binasının eski hapishane arazisine yapılmasına karar vererek sürece önemli bir katkıda bulunmuşlardır.[5] Yeni rejimin ve yargıçlarının vaat ettiği binanın hapishane arazisine yapılması kararları o yerin artık kötü olaylarla değil; kötü olaylara karşı verilen mücadeleler sonucunda kazanılmış demokrasinin sembolü olması içindir.

Geçmişle hesaplaşma ve buna istinaden GDA süreci içerisinde hayata geçirilen mekanizmalara dair bir değerlendirme yapmadan önce bu sürecin bugüne yansımalarına da kısaca bakmak faydalı olabilir. Örneğin Sırbistan'ın 1995'te sivil Boşnaklara yönelik saldırılarının "soykırım" olduğu kararı --yaşananlardan Sırbistan devleti değil, Sırp Komutanlar sorumlu tutularak-- Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi, Uluslararası Adalet Divanı ve Bosna-Hersek Eyalet Mahkemesi tarafından verilmiştir. Karara rağmen, 2010 yılında Srebrenitsa'da yaşananlar Sırbistan tarafından yalnızca "büyük bir suç" olarak ifade edilmiş, Sırp Başbakan Brnabiç'se --2018 yılında-- yaşananların soykırım olduğunu tamamen reddetmiştir. Kaldı ki yargılama sürecinde daha çok ölümlere odaklanmış, uygulanan sistematik tecavüzlerse ikinci planda kalmış ve hatta cezalandırılmamıştır. Ayrıca mahkemeler tarafından savaş suçlusu ilan edilmelerine rağmen Sırp komutanlar Sırbistan'da birer kahraman olarak görülmeye devam etmektedirler. Bu süreçte barış görüşmelerinin ancak NATO'nun müdahalesiyle dengelerin Sırplar aleyhine bozulduğu bir zamanda başlamış ve sonuçta Bosna Hersek'in Sırplar ve Boşnaklar arasında bölünmesine karar verilmiş ve fakat bu gelişmeler taraflar arasındaki gerginliği dindirememiştir. Öte yandan BM tarafından Boşnakları korumak üzere güvenli

bölge ilan edilen karargâhtan 300 Boşnak erkeğin Hollandalı askerler tarafından Sırplara teslim edilmesinden dolayı Hollanda da yaşananlardan "kısmen suçlu" bulunmuştur. Buna karşın Hollanda Başbakanı Rutte, Hollandalı askerlerin imkânsız bir göreve gönderildiklerini ve onlara devlet olarak yeterince sahip çıkmadıklarını söyleyerek, askerlerden özür dilerken; Savunma Bakanıysa askerleri şeref madalyasıyla ödüllendirmiştir (*Gazete Duvar*, 2022).

Bu yıl yine tersi bir özür de Danimarka'dan gelmiştir. Danimarka 1950'lerde bir deney doğrultusunda 4-9 yaşları arasındaki 22 Grönland'ı çocuğu ailelerinden koparark, Danimarka kültürüyle yetişmiş ideal birer Grönlandlı olmaları ve Grönland toplumuna örnek teşkil etmeleri amacıyla Danimarka'ya getirmiştir. Bugün bu ailelerin Danimarka'ya karşı açtığı tazminat davasında uzlaşmaya varılmasıyla, Danimarka ailelere tazminat ödemeyi kabul etmiştir (*Artı Gerçek*, 2022). Ayrıca Başbakan yaşananlardan dolayı da bizzat Grönland'a giderek Grönland halkından özür dileme kararı almıştır. Ya da Demokratik Kongo Cumhuriyeti'nin (DKC) bağımsızlık mücadelesinin önderi ve ilk başbakanı olan Lumumba'dan –Lumumba, bağımsızlık mücadelesinden kısa bir süre sonra iki Belçikalı asker tarafından öldürülmüş, cesediyse sülfürik asitle yok edilmiştir-- geriye kalan tek parça olan dişi ailesine ancak 60 yıl sonra bir törenle teslim edilmiştir. Törende "Kongo ulusunun önderlerinden birinin kalıntılarının 60 yıl boyunca Belçika'da tutulmasının ve bunun hiçbir zaman açıklığa kavuşturulmamasının "normal olmadığını" söyleyen Başbakan De Crocco, "Bugünkü törenin de kendilerini onurlandırmadığını" ifade ederek Kongo halkından özür dilemiştir (Özkan, 2022). Bu örneklerden de görülmektedir ki geçmişle hesaplaşma kavramının geçmişten günümüze tam bir iyileşme gösterdiğini söylemek en azından ülkeler, olaylar bazında doğru olmayabilir. Bu durumdaysa "iyileşmenin" etkisi ve yeterliliğinin ne olduğunu biraz daha açmak gerekir.

- Adli ve Onarıcı Bellek İnşasının Etkinliği, Değeri, Yeterliliği Sorunsalı

Geçmişle hesaplaşma, adli bir mesele olduğu kadar çoğulcu demokrasiye sahip çıkma bilincini yerleştirme meselesidir. Geçiş süreci adli olarak başlasa da, tekçi bir resmi belleğe direnerek onun yerine hakikate odaklı demokrat bir yeni belleği ikame etme hedefi, tabanda zihni bir dönüşüme yol açacak kadar etkili olmadığı takdirde süreç başarısızla sonuçlanacaktır. Demokrasiye geçerken böyle bir sürecin gerekli görülmesinin bir nedeni de toplumsal tabanın geçmişle hesaplaşmanın adil usullere başvurulmadan sağlanamayacağını idrak etmesi ve benimsemesi gereğindendir. Yaşananların yanlışlığını/haksızlığını toplumun benimsemesi, içselleştirmesi için zamana, destek yapılarına ve kararlı bir iradeye ihtiyaç vardır.

Toplum, eşitsiz bir geçmişe ve kaynaklara sahip yurttaşların bir araya gelerek, birlikte düşünme potansiyelini açığa çıkardığı bir ortak bağlam olarak tanımlanabilir. Konum olarak devletle kişisel alan arasında yer aldığından, farklılıkların ve ayrılıkların aşılacağı ortak bir alan olarak demokrasinin temelini oluşturmaktadır (Brown, 2021: 38). Dolayısıyla, geçmişle hesaplaşma süreçlerine yerel aktörlerin, sivil toplum kuruluşlarının, kurumların ve toplumun farklı kesimlerinin katılımının teşvik edilmediği koşullarda bir demokrasi kültürünün oluşturulma imkânları azalacaktır. Demokrasiye geçiş ve ardından konsolidasyonu döneminde, demokratikleşmeye adanmış bir yönetim bu kez de yeni hafıza modelleri üzerinde egemenlik kurma çabasına girişemez. Bu ülkelerde, siyasal, ekonomik ve askeri iktidarlarla kolektif hafıza arasındaki bağlantının da geçmişteki otoriter rejimin çizdiği sınırların dışına taşınması gerekir. Aksini düşünmek liberal demokrasiye geçiş taahhüdüyle çelişir. Diğer taraftan, hesaplaşma enstrümanlarının etkinliği ve etkileri konusunda HK örneğine dönersek, olumsuz durumlara rağmen Güney Afrika'da olduğu gibi etkin bir işleyiş ve sonuç süreci söz konusudur.

Her ne kadar HK'ler ciddi suçları soruşturmak ve yaşananları tarafsız bir biçimde ele almak için geleneksel mekanizmaların işlevini yitirdiği bir siyasal bağlamda bir umut olarak ortaya çıkmış da olsalar (Bakıner, 2015: 346) komisyonların kurulmuş olmaları kadar, yeni rejimin eski rejimin suçlarıyla barışçıl, adil ve şeffaf bir biçimde hesaplaşma isteklilikleri, kararlılıkları ve kapsayıcılıkları da --HK'ların alternatif hatıraları ve onların gelecek vizyonlarını da bir miktar dışarda bırakma ihtimali konusu olduğundan (Bakıner, 2015: 345)-- oldukça önemlidir. Bu durum HK'nın hakikat ve kolektif hafızaya ilişkin içinde bulunduğu ikilemden kaynaklanır. İdealde hem toplum tarafından HK'ya --geçici bir süreliğine de olsa-- gerçeği söyleme yetkisini verilse hem de yetkilendirildikleri mercilerce kararlarının resmi onaydan geçeceği vaat edilse de, siyasi ve askeri kimi aktörlerin itibarlarını korumak veya toplumsal hafıza kaybı üzerine kurulu siyasi istikrarı sürdürmek için gerçeğin bulunmasını engellemek isteyen bir takım güçlü aktörler de söz konusu olabilir (Bakıner, 2015: 349). İktidarların kolektif bellek üzerinde hâkimiyet kurmaya ve siyasi çıkarlarını meşrulaştıracakları bir araç olarak görmeye devam etmeleri halindeyse yukarıda sözü edilen kamusal sırlar sözleşmesi ve yasın ayrımcı dağıtımı aynen sürecek, yalnızca faili değişecektir. Sürecin demokratikleşmeye sahici bir katkı sağlayabilmesi için rövanşist olmayan bir hakikat arayışıyla demokratik bir geleceğe ulaşılacağı inancını hâkim kılmak gerekmektedir. Fakat bu hakikat arayışında bellek açısından zorluk yaratan bir nokta da bir hafıza çalışması yaptığını ileri sürebileceğimiz HK'ların başvurduğu tanıklıktır. Tanıklıkta mağdurlar, mağdur yakınları ve kimi zaman failler ve görgü tanıkları da komisyonun ve daha geniş toplumsal kesimlerin mağdurun

deneyimini tek gerçek deneyim olarak kabul etmelerini isteseler de tanıklığın kimi zaman da sadece bir "mağdur hakikati"ni yansıttığını da görmezden gelmemek gerekir (Bakıner, 2015: 348). Yargılama ve cezalandırma sürecinin adilliği öncüllenerek, failin ömür boyu damgalanmayacağı, tersine hakikati içselleştireceği bir önkabulden yola çıkılmalıdır. Öte yandan mağdurlarınsa "ebedi mağdur" olarak kalmayacakları, bitmemiş kedere hapsedilmeyecekleri süreç gereklidir. Kısacası, sürecin işleyişinin ve sonuçlarının olabildiğince geniş bir kesimin "içine sinmesi" hedeflenmelidir. Elbette yukarıda da ifade edildiği gibi bu tür mekanizmaların mükemmelen uygulanacağı genel geçer bir formül bulunmamakta, uygulamalar ülkelere, koşullara göre değişkenlik gösterdiğinden bu gerçekleştirilmesi hiç de kolay olmayan bir süreçtir.

Çalışmanın sonuç kısmına geçmeden önce son olarak, GDA süreci için şartların olgunlaşmamasına rağmen geçmişle hesaplaşma tartışmalarının gündeme getirildiği ''geçişsiz geçiş dönemi adaleti'' (GGDA – non-transitional justice) sürecine dair bir ülke örneği olarak Türkiye'deki duruma da kısacak değinmek faydalı olacaktır.

Türkiye Örneği ve Geçmişle Hesaplaşamama

Türkiye gibi geçmişiyle hesaplaşmaktan kaçınmış eksik demokrasilerde, demokratikleşmenin önündeki en büyük engellerden birisi geçmişin --AKP gibi-- otoriter iktidarlar tarafından kendi baskıcı amaçları doğrultusunda araçsallaştırılması olgusudur. AKP de her ne kadar merkeze karşı çevreyi, seçkinlere karşı halkı, faile karşı mağduru temsil ettiğini söyleyerek, geçmişi iyileştirme vaadiyle iktidara gelmişse de geçmiş artık belirli bir noktadan sonra ve konuyu aştığı için bu noktada açmaya yeltenmeyeceğimiz çeşitli ivmelerin etkisiyle bu vaadi terk etmiştir. Buradan hareketle yazının bu üçüncü bölümde, önce modern Türkiye'nin siyasi geçmişinde iktidarlar 'hakiki bir hakikat çağrısı' yaparak tektipleştirilen bir geçmişin belleğiyle ne ölçüde yüzleşmeye kalkışmıştır sorusu incelenecektir. Tartışmanın birinci dönemi, cumhuriyetin kuruluşundan 1990'ların sonuna kadarki süreci kapsarken; AKP ayrı[6] bir dönem olarak ele alınacaktır. Bu ikinci dönem AKP'nin ilk 8 yılında geçmişi iyileştirme vaadi kapsamında kendisini siyasal değişimin ve yeni başlangıçların partisi olarak sunup, bunu özellikle de AB'ye katılma koşullarını doğrultusunda bir kısım reformlarla hayata geçiriyor gibi gözükerek Kemalist toplum kesimleri ve yerleşik iktidar yapısı karşısında iktidar olarak kabul edilme mücadelesi verdiği ve 12 Eylül anayasa referandumuyla yerleşik iktidar yapısından azade kalabildiği yıl olarak 2010'dan sonrasına odaklanacaktır.

AKP'nin iyileştirilmiş bellek iddiasından Türkiye gibi kademeli otokratikleşme

sürecinde olan bir ülkede, parlamenter modelden başkanlık modeline geçilmesinin demokratik bir rejimden otoriter bir rejime mi geçildiği üzerine yapılan tartışmalardan hareketle yazının bu üçüncü bölümde, Türkiye'nin, AKP döneminde de geçmişle neden demokratik yollardan hesaplaşamadığı ve bu dönemde de Türkiye için neden geçişsiz geçiş dönemi adaleti (GGDA-nonjustice)[7] sağlanamadığı tartışılacaktır. Bugün Türkiye seçilmiş ve demokrasiyi reddetmeyen bir iktidarın liderliğinde kademeli bir otoriterleşme sürecinin --ki süreçten kasıt seçilmiş iktidar eliyle gelişen ve tek bir darbeyle meydana gelmeyendir--içerisindedir. İktidar çoğu kez demokratikleşme iddiasıyla kısmi anayasal ve yasal değişiklikler, kadrolaşma ve kurumları zaman içinde yetkisizleştirmek gibi– çok sayıda "mini darbe"yle otoriter bir durum yarattığı açıktır (Somer, 2021: 10). Fakat popülist ve otoriter iktidar inisiyatifinde gerçekleşen bu model değişikliğinin demokratik geri kaymayla demokrasinin kalitesinin düşmesine, zorlanmasına yol açacağı kabul edilmekle birlikte, rejimin otokrasi olarak değişmesi için yönetenlerin meşruiyet kaynağı gibi temel bir konuda çözülme ve değişim gerekeceğinden (Somer, 2021: 12), bu model değişikliğinin Türkiye'nin otoriter bir rejim olduğunu söylemek için gerekli ama yetersiz bir veri olduğunu da söylemek gerekir. Zira rejim değişikliğinden söz edebilmek için bir ülkedeki tüm siyasal hayatı, mevcut destekçileri kadar muhaliflerin de davranış ve tutumlarını belirleyen/etkileyen bir yapıdan söz ediyor olmamız gerekir. Peki AKP döneminde Türkiye'nin geçmişle hesaplaşma anlayışı değişti mi, değiştiyse nasıl? Bu soruya cevap vermek için önce Türkiye'nin geçmişiyle hesaplaşma anlayışı ve kapasitesine bir bakmak gerekir.

i) Çok Partili Dönem-1990'lı Yıllara Kadar

1980-1990'lara kadar iktidarların geçmişle yüzleşmeye yaklaşımı üç nedenden dolayı 'isteksiz ve istikrarsız' olarak tanımlanabilir: Bir kere, Türkiye'nin kuruluşunda ulus kimliği ve dolayısıyla resmi bellek anlatısı bütünün içinde eritildiği seçici bir anlayışla kurulmuştur. İkincisi, Türkiye'de farklı hatırlayışlara imkân sağlayacak demokratikleştirici bir sivil toplum (ST) inisiyatifinin gelişmesindeki güçlükler büyük bir engel oluşturmaktadır. Üçüncü olarak ise, özellikle darbe dönemlerinde ülkede yaşanan insan hakları ihlallerinin hesabının sorulduğu ve verildiği bir dönem yaşanmamıştır. Bunun en temel nedeni, insan haklarının çiğnenmesinden askeri yönetimler sorumlu olmasına karşın, ordunun siyaset içinde sivillere hükmeden ayrıcalıklı konumu nedeniyle darbe olgusunun kendisinin ve hak ihlallerinin faillerinin yargılanmasının başarılamamasıdır.

- Çoğulcu Belleğe Ket Vuran Tarih

Öncelikle yazının ilk bölümünde de değinildiği üzere resmi bellek anlatılarının

demokratik sayılabilmesi için farklı belleklerin varlığına ve dikte eden değil uzlaştıran bir bellek anlatısına yer vermesi gerekir. Türkiye, heterojen yapılı bir coğrafya üzerine ve heterojen bir nüfusa sahip olarak kurulmasına rağmen suni-yasal bir benzeşme varsayımıyla sembolik ortak bir etnisite çağrısıyla (Somersan 2004: 35, 36) kurulmuştur. Ayrıca bu homojen kimliği tehdit edecek daimî bir öteki imgesi de homojenlik vurgusuna hizmet etmek amacıyla kullanılmıştır. Gayr-i Müslimler, Aleviler, Rumlar, Ermeniler veya Kürtler gibi kesimler ulus kimliğin homojen yapısına tamamen asimile olmadıkları takdirde bir ulusal tehdit olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Açıktır ki bu durumun bir nedeni tarihseldir: Osmanlı'nın son döneminde azınlıklarla yaşanan tecrübeler, Osmanlı Türk Müslüman seçkinlerinde azınlıklara karşı bir ihanet duygusu oluşturmuş ve bu algı resmi tarih anlatısıyla beslenmiştir. 19. yy'dan itibaren Osmanlı yönetimi yükselen milliyetçilik karşısında dağılmayı engellemek için, o zamana dek yürürlükte olan etnik ve dini kökene dayalı millet sistemi yerine eşit vatandaşlık anlayışını getirmeye çalışmıştır. Buna rağmen ayrılıkların yaşanması engellenememiştir (Belge, 2002: 182). Öte yandan bu durumla bağlantılı olarak Osmanlı'nın hasta bir adam olarak görülmesi ve Türkiye'nin kurucularının bu yüzden Sevr'de önlerine konan parçalı haritayı kabul etmeye mahkûm olduklarına inanmaları, parçalanma ve ulusal iğdiş edilme korkusunu daha da tetiklemiştir (Kaptanoğlu, 2000). Bu anlamda ulus kimlik, "yabancı" olanla bir arada nasıl yaşarız şeklinde formüle edilmek yerine (Kaptanoğlu, 2000), sınıfsız kaynaşmış bir kitle olarak tahayyül edilmiş, bu kurgusal kimliğin herkes tarafından sahip olunmak istenen bir ayrıcalık olduğu ve tam da bu yüzden sürekli bir beka tehdidinin altında olduğu iddiasıyla dışlayıcı anlayış meşrulaştırılmıştır.

Elbette bu ulus kimlik anlayışının 1990'lara kadar değişmeden süregeldiğini söylemek mümkün değildir. Özellikle 1960'lardan itibaren hem tepede hazırlanan daha liberal bir anayasanın, hem de alttan yükselen öğrenci hareketlerinin, sol siyasetlerin, Kürt hareketinin ve kadın hareketlerinin ivmesiyle farklı kimlik talepleri gündeme gelmiştir. Fakat bu noktada, sorunsalımız açısından önemle vurgulanması gereken husus şudur: yükselen ideolojik ve kültürel demokratik hak ve özgürlükler sürekli olarak ''devletin bu hak ve özgürlüklere karşı kendini koruması'' kılıfıyla sınırlandırıldığından farklı bellek anlatılarının yeşermesi potansiyeli sıkı bir devlet kontrolü altına alınmıştır. Dillendirilen farklı talepler resmi bellek anlatısını dönüştürmekten ziyade daha ***çok resmi anlatının versiyonları olarak kalmışlardır***. Bir örnek vermek gerekirse, devlet, farklı kimliklerin farklı "yas" sorununu kamusal tek bir yası merkezileştirerek engellemiş ve farklı kimlik taleplerinin farklı biçimlerde hatırladığı bir geçmişi bir kamusal sırlar sözleşmesi olarak gizlemiştir.

- Titrek Sivil Toplum (ST)

Yukarıda, Türkiye'nin geçmişle hesaplaşmasının önünü kesen ikinci nedeni olarak sivil toplumun (ST) zaafları işaret edilmişti. Özünde gönüllülük esasına dayanan ST örgütlenmelerinin temelinde kendi kendini yönetme nosyonu ve onun da altında Aydınlanma dönemi ve burjuvazinin doğuşu vardır. Bu yapısıyla hem devlet karşında toplumun haklarını koruyabileceği, hem de devletin topluma müdahalesine bir bariyer oluşturacağı öngörülen ST'nin Türkiye'deki gelişimiyse titrek ve istikrarsızdır. Niçin?

Bu zaaflı geçmişin en önemli işaret fişeği, Türkiye'nin imparatorluk geçmişinde etnik farklılaşmanın derinleşmesi 1914-1924 yılları arasında Rum ve Ermeniler'in ülkeden çıkarılması ve ayrılması, devlet-merkezli toplumsal kontrol mekanizmalarının giderek bürokrasinin eline geçmesinin de habercisi olmuştur. Çünkü Osmanlı burjuvazisinin ekonomik, siyasi ve ideolojik kazançlarını yitirmiş olduğu bir durumda bürokrasi, iktidarını koruma işlevini yüklenerek, elbette ulus-devletin resmi belleğinden çok farklı, imparatorluğa özgü bir devlet-buyruk ilişkisini sürdürmeye ve buna paralel olarak da sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye devam edebilmiştir (Keyder, 2014: 10-11).

Nitekim burjuvazi-bürokrasi-devlet üçgeninde değişen güç dengeleri cumhuriyeti de etkilemiştir. Cumhuriyet rejimi de toplum için en iyisinin ne olduğuna aydınlanmış elitin karar verdiği, politikaların buna göre belirlenip, uygulandığı (Heper, 1991) --halk için halka rağmen şeklinde özetlenebilecek-- bürokratik reformcu bir anlayışla kurulmuştur. Bunun sonucunda burjuvazi de devlet eliyle oluşturulduğundan, ST de devlet güdümüyle ortaya çıkmıştır. Her ne kadar devletin kimi zaman ST üzerindeki kontrolünü gevşettiği ve 1950'lerde ST sayısının artmaya başladığı kaydedilse bile çok partili dönemde ST siyasal yaşamın temel dinamiği haline gelememiştir (Çaha, 1993: 262). Bu sonucu belirleyen dinamikler uzun bir liste oluşturur: 1960 darbesinin ardından hazırlanan özgürlükçü anayasa, seçkinci devlet geleneğinin bir uzantısı olarak güçlü devlet anlayışını sürdürmeye öncelik vermiştir. 12 Mart Muhtırası sonrası baskıcı bir siyaset izlenmiş, birçok gençlik ve memur derneği kapatılıp, sendika ve meslek örgütü yasaklanırken devletle aktif iş birliği yapan STK'lar kayırılmış, diğerlerinin mali yardımları kesilmiştir (Tosun, 2001). 1980 darbesiyse siyasi parti ve STK'ları kapatma, böylece yürütülen örgütlü mücadeleleri tırpanlanama ve toplumu depolitize etme doğrultusunda adımlar atarak askeri yönetim boyunca (1980-83) ST'yi sindirmeyi başarmıştır.

Türkiye'de ST'da kayda değer ilk canlanma 1980'lerde başlar. Bu olguyu açıklayan nedenleri beş grupta toplayabiliriz: 1.Dünya ölçeğinde devletlerin

sosyal ve kültürel talepleri karşılayamaması ve bu yüzden devletlere alternatif yeni aktörlerin çıkması; 2. Yükselen kimlik siyasetinin organik ulus kavrayışında yarattığı çözülme; 3.Türkiye'nin AB üyeliğine adaylığı kapsamında azınlıklara ve bireylere daha fazla özgürlük ve hak anlamına gelen Kopenhag Kriterlerini uygulaması gerekliliği; 4. Ulusal kalkınmacılık modeli yerine --küçük devlet, rekabet, girişimcilik, serbest piyasa gibi farklılaştırıcı alanlara vurgu yapan-- neoliberalizme geçilmesi. 5. 1993'ten itibaren, özel radyo ve televizyon yayınlarının başlaması ve dernekler, siyasal partiler, vakıflar, sendikalar arasındaki organik ilişkileri ve iş birliğini anayasayla yasaklayan maddelerin 1995'te kaldırılması (Özbudun, 1999: 114).

Sonuç olarak 1980'lerden itibaren ST'da yaşanan canlanmanın aynı zamanda belleğin çoğullaşması, farklı anlatıların kamusal alanda dillendirilmesine imkân sağladığı söylenebilir mi? Türkiye ST'unun istikrarsız ve çelişkili bir yol haritası izlediğini ve bu yıllardaki canlanmanın genel iniş çıkışların ilk çıkış sürecini temsil ettiğini kaydedersek 'evet.' Bu yılların aynı zamanda faili meçhullerin, köy boşaltmaların, ölüm oruçlarının, darbeler sonrasında çocuklarından haber alamayan Cumartesi Annelerinin, derin devlet-mafya ilişkilerinin ortaya döküldüğü skandalların, ülkenin doğu ve güneydoğusunda yaşanan olağanüstü hâl gibi pek çok kolektif travmanın yaşandığı yıllar olduğunu da not etmek gerekir. Bu panorama bize hem çıkışın arka zeminindeki baskıcı politikaları hem de ST'nin canlanma niteliğiyle tezat oluşturan zaafını açıklamaktadır. Bu karanlık yanıyla 1990'ların kendisi hesaplaşılması gereken bir dönemdir (Uysal, 2016: 9-10). Başka bir perspektiften bakıldığında 90'lı yıllar, siyasal, ideolojik ve ekonomik kriz ortamında yeni bir aktör olarak AKP'yi iktidara taşıyan da yıllardır.

- Resmi Belleğin Muhafızı Olarak Askeri Bürokrasi

Türkiye'nin geçmişle hesaplaşamamasının üçüncü nedeni olarak ordunun siyasette işgal ettiği sivillere üstün konumu olarak ifade edilmişti. Ordu, 1960 darbesinden itibaren kurumsal ve siyasal özerkliğini referans göstererek (Cizre, 2005: 59-60), siyasi bir faktör olarak ortaya çıkmıştır (Eroğul, 1998: 157). Siyasi özerkliği sayesinde demokratik olarak seçilen hükümetlerin anayasal otoritesinin üzerine çıkabilen ordu, böylece hükümetler üzerinde --doğrudan veya dolaylı-- siyaset karşıtı etkide bulunabilmiştir (Cizre, 2005: 60, 66). Kurumsal özerkliği sayesindeyse kurumsal işleyiş ve yapısını siyasi müdahalelerden azade kılmış, dahası siyasi konulara etkide bulunma kapasitesini de genişletebilmiştir (Cizre, 2005: 59). Türkiye'de ordu yüksek yargı, akademi, medya, bürokrasi, sivil toplum örgütleri ve siyasetçilerden oluşan bir konfigürasyonun merkezinde yer almakta ve ülkenin kuruluşundaki rolüne atfen, rejimin koruyucusu ve kollayıcısı olduğu iddiasıyla, meşru siyasetin parametrelerini darbeyi bir

enstrüman olarak kullanarak belirleme hakkına sahip olagelmiştir (Çınar, 2013: 40). Üstelik bu darbeler işkence, zorla kaybetme, ölümler gibi ağır insan hakları ihlallerine sebep olmasına, demokrasiyi sekteye uğratmasına rağmen, özellikle de muhafazakâr sağ ve sol siyasetçiler --ordu söz konusu olduğundaki faydacı ve ilkesiz kariyer hesapçılıklarıyla-- ordunun şimşeklerini üzerlerine çekmek istememelerinden dolayı (Cizre, 2005: 45), darbe süreçleriyle ve darbecilerle hesaplaşılmamıştır. Dahası, ordunun siyaset karşıtı konumunu demokrasi açısından sorunsallaştırmayan siyasiler, yaşananları soldan kaynaklı bir militarizm problemi olarak açıklamışlardır (Cizre, 2005: 43).

Nitekim ordunun siyasetteki hâkimiyetini önlemenin yolunun solu engellemekle özdeşleştiren bu zihniyetin en önemli müdahalesi, özerk bir ST kavrayışını ve bununla ilintili olarak örgütlü mücadeleleri de tırpanlamak olmuştur. Askeriye, aynı zamanda kendisini seküler tekçi zihniyetin ve siyasal düzenin bekçisi addetmiş ve bu zihniyeti simgeleyen belleğin revizyonuna kapı açacak ST kuruluşlarına ve siyasal partilere karşı rejimin muhafızı ve siyasal bir aktör kimliğiyle mücadele etmiştir. Bu nedenle, AKP'nin birincil hedefi askeriyenin siyasal özerkliğini kaldırmak, nüfuz alanını iyice daraltmak olmuştur. Gülen Cemaatinin iş birliğiyle ortaya çıkarılan Ergenekon, Balyoz, Ayışığı darbe planları bu hedefe ulaşma imkânını --üstelik AB'ye kabul edilme koşulları olan bir dizi ileri reformlar çerçevesine dâhil ederek-- gerçekleştirmiştir.

Özetleyecek olursak, yukarıda sıralanan üç temel nedenin büyük katkısıyla ST, Türkiye'de farklı çıkarların, düşüncelerin, tercihlerin konuşma ve uzlaşma mekânı değil, siyasilerin bu kuruluşları manipüle ederek, hitap ettikleri kesimleri kendi amaçları doğrultusunda kontrol etme mücadelesinin yapıldığı bir alana dönüşmüştür (Turan, 1987: 67). Siyasetin ve toplumsal alanın farklılıklara kapatılmak istenmesiyle meydana gelen bu durum sonucunda Türkiye, bir yandan acıların, mağduriyetlerin yarıştırıldığı ancak mağdurluğu sayesinde bazı şeylere istemeye hakkı var görüldüğü bir kutsal mazlumluk patolojisine (Açıkel, 1996) hapsedilirken --ki AKP döneminde bu durum iktidara sadık yandaşların laik kurulu düzenin mağduru olarak-- 'en haklı' oldukları iddiası biçiminde cereyan etmiştir. Öte yandan da az da olsa, yeni zuhur eden gelişmeler sonucunda ötekinin acısını görmezden gelmenin imkânsızlaşması nedeniyle o eziyet ve acıları da konuşmaya başlayan bir mekâna dönüşmeye başlamıştır. Peki, bu ikilem içerisinde Türkiye'de geçmişle hesaplaşmanın AKP dönemine yansımaları nasıl olmuştur?

ii) Otoriterlik Tartışmaları Ekseninde AKP İktidarları'nın Resmi Belleği: 'Yeniden' mi 'Yenilenen' mi?

Bu bölümde, ilk olarak Türkiye'nin geçmişle hesaplaşamamasının temel nedenleri olarak ele alınan ulus kimlik ve ST kavrayışının, ordunun ayrıcalıklı konumuyla birlikte AKP'nin 2010 yılından sonraki iktidar anlayışına yansımaları incelenmektedir.

AKP, Kemalizm'in ötekisi olmadığını kanıtlamaya çalıştığı ilk 5 yılının ardından, *ancien régime*'in muhafızlığını yapan sivil ve asker bürokrasinin --2007'de Cumhurbaşkanlığı seçimleri ve e-muhtıra, 2008'deyse parti kapatma davası gibi-- iktidarı kullanmasını engelleyici bir dizi müdahalesinden başarıyla çıkmıştır. Bu sürecin sonunda ev sahibi olarak yerleşik iktidar yapısının kuralları belirlediği bir Türkiye'de "yeni ev sahibi" olamayacağını anlayan AKP, kendi resmi belleğini ve kurallarını kendisinin koyacağı, "yeni bir Türkiye'nin ev sahibi" olmayı hedeflemiştir (Ünal Çınar, 2020: 200). İktidarın kendisini yerleşik iktidar yapısından 2010 referandumu sayesinde bir miktar özerkleştirebilmesi nedeniyle bu değişimde 2010 yılını bir kırılma anı olarak kabul ettiğimizden söz etmiştik. AKP'nin kendisini yerleşik iktidar yapısından 2010 referandumu sayesinde bir miktar özerkleştirebilmesi nedeniyle 2010 yılını bir kırılma anı olarak kabul ettiğimizden söz etmiştik. AKP, anayasa referandumunu, (eski) Türkiye'deki vesayetçi siyaset anlayışının sonlandırarak yeni demokratik Türkiye'yi kuracağı vaadinin samimi kanıtı olarak sunmuşsa da değişiklerin muhtevası bu vaatten sapma göstermiştir: değişikliklerin ruhu, muhafazakâr-kültürel bir kimlik paradigmasının kuruluş çabasına uygundur. En önemlisi, değişikliklerin --kendi egemenliğine dair özgüveni artmış olduğundan-- ''devletçi'' bir nitelikle hazırlanmış olmasıdır. Yargı, ordu ve bürokrasi gibi eski vesayet kurumlarına yönelik düzenlemeler, bu organların Erdoğan'ın sadık birer hizmetkârına dönüştürülme tasarımına uyar bir biçimde yapılmıştır (Özdoğan, 2021: 149; Akt. Seven, 2022: 41).

AKP hükümetinin 2013 yılındaki Gezi direnişine baskıcı müdahalesinin ardından 17-25 Aralık yolsuzluk ve rüşvet iddialarının üstünün kapatılması ve 2015 seçimlerinden sonra tek başına iktidar olamayınca parlamentonun feshedilerek seçimlerin demokratik niteliğine gölge düşürülmesi, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından parlamentonun devre dışı kalması ve ülkeyi yönetme yetkisinin Kanun Hükmünde Kararnamelerle (KHK) cumhurbaşkanına verilmesi Türkiye siyasi tarihinin 21. yüzyılda AKP hâkimiyetini ifade eden bazı örneklerdir. 2017 yılında henüz OHAL devam ederken gerçekleştirilen anayasa referandumuyla Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemine (CHS) geçilmesi AKP'nin Türkiye'yi anayasasızlaştırma, siyasetsizleştirme ve kurumsuzlaştırma (Seven,

2022: 36) amacının son yapı taşlarından biridir.

Bu analizi AKP'nin ulusal kimlik/bellek siyasetiyle bağlantılandırırsak parti iktidarlarının ikili bir anlatımı/yaklaşımı benimsediğini söyleyebiliriz: bir yanıyla, laikçi baskıcılık olarak tanımladığı Cumhuriyet geçmişinin AKP ve aynı eğilimdeki partilere beslediği husumeti bir karşı-hınca çevirerek destek tabanını tahkim etme doğrultusunda sık sık kanatmayı seçen bir yol izlemiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken husus şudur: 'geçmişi aşağılama' meselesi, geçmişin dayatmacı ve tektipçi uygulamalarıyla çağdaş demokratik normlara başvurarak yüzleşmek için değil, toptancı suçlamalarla iktifa ederek demokratik bir yüzleşmeyi yapmamanın yaklaşımını oluşturmuştur. Bu reddiyeci söylem: ''(Eski) kültürel, Kemalist, Batıcı modernleşme paradigması, yanlış, seçkinci, gayri-demokratik ve gayrı-adil bir modernleşme politikası olup, her alanda Türkiye'nin önünü tıkamıştır" (Çınar, 2015: 224). İktidara göre kendisi, bu modernleşme paradigmasının paryalaştırdığı, marjinalleştirdiği kesimleri temsil eden, hatta bu kesimlerin bizzat kendisi olan tek siyasal güçtür.

AKP'nin toplumsal belleğe bir yaklaşımı geçmişi aşağılama/reddetme ve toplumsal hafıza konusunda onarıcı bir aşamaya geçmemesiyse, diğer yöntemi Osmanlı geçmişine dönüş yaparak yükselttiği imgeler yoluyla yeni Türkiye rejiminin ayıklayıcı hatırlamalarını ve yeni hafızasını tepeden buyurmaktır (Tokdoğan, 2020; Yılmaz, 2018; Bakıner, 2013: 691). Bu iki yaklaşım, diğer iç ve dış gündemlerle ve yukarıda ele alınan otoriter politikalarla bütünleşerek, çağdaş Türk siyasetinde bir ölçüde var olan demokratikleşme koşullarını erozyona uğratmıştır. Bu nedenle, Türkiye, önümüzdeki 2023 genel seçimlerinde aynı zamanda bir rejim tercihi yapma durumuyla karşı karşıyadır.

Yeni resmi söylemin geçmişle yüzleşememesinin bir kilit nedeni aşağıladığı eski laik düzenin bellek oluşturma yöntemini kopyalamasıdır. Yöntemi eski ve yeni düzen için vazgeçilmez kılan husus korumaya, kollamaya, yüceltmeye çalışılan süjenin insan/makbul ya da öteki vatandaş değil yine devletin kendisinin oluşudur. Parti ve lideri, *ancien régime*'in devletinin ötekisi olma niteliğinin de dürtmesiyle, eski düzende olduğu gibi yine toplumu bölen bir başka söylemi bir parti olarak değil ''devlet''in resmi söylemi olarak yükseltmektedir. Ülkeyi Biz/millet/liderin etrafında kenetlenmiş inançlı mazlum çoğunluk (Saraçoğlu,2013: 75) ve Onlar/darbeci/vesayetçi/sarhoş/sürtükler yani "makbul" olmayanlar olarak kategorize ederken, "bu ideolojik bütünlük, bir partinin kendi içiyle sınırlandırılmış bir söylem inşası olmaktan çıkmış, büyük harflerle Devlet'in resmi söylemi haline gelme iddiasına" (Dindar, 2011: 42) dönüşmüştür. Bu resim bize AKP'nin resmi belleği aşındırma ya da çoğullaşmasına imkân sağlama

vaadini tutmamakta olduğunu açıkça göstermektedir. Onun yerine, *ancien régime*'in eski tekçi resmi belleği benimsetme yöntemini kopyalayarak --her ikisi de kendi elitleri doğrultusunda bir bellek anlatısı kurarak (Bakıner, 2013: 697) --, milletin kim olduğuna, millet adına neyin dillendirileceğine, neyin kutsanacağına, neyin yasının tutulacağına yalnızca kendisinin karar verdiği yeni bir sessizleştirme, bastırma, susturma sürecini başlatmıştır. Bu AKP'nin kurmaya giriştiği anlatı, İslamcı ve neo-Osmanlı terimleriyle tariflenen fakat yine dışlayıcı bir anlatıdır (Kaya, 2015: 686). Bir başka ifadeyle AKP de hegemonik hafıza ve kimlik projesine meydan okuyan eleştirel tarih yazımlarına sessizliği dayatırken, kendi tabanına hitap edecek biçimde geçmişin eleştirel olmayan ve muhafazakâr-milliyetçi yorumlarını destekleyen, hükümet onaylı yeni bir hafıza kurmaya çalışmaktadır (Bakıner, 2013: 692).

Öte yandan AKP'nin bu tutumunun ST üzerinde de yansımaları da söz konusudur. AKP, ST alanını baskılayan ve fakat bununla da yetinmeyip aynı zamanda da bu alanı kontrol ve manipüle etmeye çalışan geçmişteki diğer iktidarlar gibi, bir yandan muhalif ST'ye yönelik yıldırma, susturma, maddi kaynakları kesme ve dışlama politikaları uygularken, diğer yandan, iktidarına sadık, işlevsel ve alternatif bir ST evreni kurma çabasına girişmiştir (Bakıner, 2013: 2022). Düşünce kuruluşları, vakıflar, sosyal devletin ajanları olması gereken kuruluşlar birer yardımcı/yan/yandaş örgütler ağı olarak iktidar eliyle kurulmakta ve iktidar adına topluma nüfuz ettirilmektedir. Yandaş sermaye sınıfları ve özellikle medya patronları da ekonomik yaşamı ve sosyal ilişki ağlarını iktidarın taşeronları sıfatıyla kuşatmaktadır. ST alanıysa AKP'nin kendi "gerçeklik/ hakikat rejimini" kurma projesi çerçevesinde toplumda sanki "vizyoner bir paradigma" siyaseti" varmış izleniminin yaratılmaya çalışıldığı yerler olmakla sınırlıdır (Çınar, 2015: 220, 222). Toplumda çoğulcu bir hafızanın demokratik hak ve özgürlükler vasıtasıyla kurulmasında ST'nin oynaması gereken role karşı AKP'nin benimsediği yaklaşım çok kısa ve nettir: AKP'nin ideolojik kurgusunda muhafazakâr hassasiyetleri gücendiren, eski ve yeni tekçi hakikate demokratik direniş gösteren bir ST anlayışına yer yoktur.

Sonuç olarak AKP geçmişin nasıl hatırlanacağına dair çoğulluğun onayına ihtiyaç duymaz. Bunun yerine boşlukları veya yerine geçecek biçimde var olan anlatıyı kendi anlatısıyla doldurma girişimini ortaya koyar (Bakıner, 2013: 699). Aslında AKP geçmişle demokratik bir biçimde hesaplaşmanın imkânlarını çıkarları uğruna ya ortadan kaldırmış ya da tekeline almaya çalışarak demokratikliğini sorunsallaştırmıştır. Türkiye için AKP iktidarında geçmişle demokratik yollardan hesaplaşma ve böylece demokratik düzeni istikrara kavuşturma imkânları da ortadan kalkmış gözükmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin geçmişiyle nasıl başa

çıkacağı, demokratikleşme niyetinin ve kapasitesinin ne olduğu önümüzdeki seçimlere kalmış gözükmektedir. Türkiye yapacağı seçimle otoriter bir durumdan otoriter bir rejimle ya da demokratik bir rejim arasında bir tercihin eşiğindedir. Elbette, AKP'nin önümüzdeki seçimi kazanamaması, Türkiye'yi doğrudan demokratik bir rejime dönüştürmeyecektir. Çünkü yukarıda da ifade edildiği üzere otoriter rejime dönüş yalnızca iktidarla ilgili bir sorun olmadığı ve Türkiye gibi kademeli otoriterleşme sürecindeki ülkelerde hem muhalefet gündemlerinin birbirinden kopuk olması hem de bu yüzden iktidara karşı kitlesel bir desteği konsolide edememesi de otoriterleşmeyi kolaylaştırmaktadır (Somer, 2021: 17-18). Bu bakımdan bir başka yazının konusu olarak önümüzdeki yeni soru seçimle olası bir iktidar değişikliğinin Türkiye'yi demokratikleştirmek için geçmişle ve AKP dönemiyle nasıl baş edeceğidir.

Sonuç Yerine

Geçmişi farklı hatırlamanın ve bunu dile getirebilmenin demokratikleşme kriteri olarak görülüp görülemeyeceğinin tartışıldığı bu çalışmada ilkin ulus devletlerin farklı hatırlayışları bastırma ve sessizleştirme siyaseti izledikleri ve fakat bu durumun bir sansürleme olduğunun anlaşılmasıyla bir demokratikleşme talebi olarak belleğin çoğullaştığı yeni bir sürece geçildiği ifade edilmiştir. Resmi belleğe meydan okuyan kolektif bellekle birlikte devletlerin geçmişteki kendi adaletsizlikleriyle nasıl başa çıkacakları, farklı bellek anlatılarıyla nasıl ilişki kuracakları meselesi gündeme gelmiştir. Kimliklerin, farklılıklarını muhafaza ederek eşit, adil ve özgür bir yaşama belleğin rehabilitasyonunun önemli bir katkı sağladığını söyleyebiliriz. Buna karşın kolektif bellek demokratik bir toplum olma potansiyelini gerçekleştirmek için gerekli bir koşul olmakla birlikte yeterli koşul değildir. Bu süreçte iki seçenek gündeme gelir. Birincisi devletler sebep oldukları acılar için "özür dilemek, hafızalaştırmak, tazminat ödemek, komisyonlar veya mahkemeler yoluyla hakikate ulaşmak, failleri cezalandırmak" gibi çeşitli mekanizmaları devreye sokarak, belleğin demokratikleşmesine ve sivilleşmesine katkı sunabilirler. Kolektif bellek demokratik bir toplum olma potansiyelini gerçekleştirmek için gerekli bir koşul olmakla birlikte, belleğin çoklu doğası karşısında devletlerin eleştirilere karşı açık, geçmişle demokratik yollardan hesaplaşmaya kararlı ve bu bağlamda geçmişin rövanşını almaya değil kapsayıcı demokratik bir geleceği kurmaya odaklanmış olması beklenir. Bu, siyasal, kültürel, hukuksal, bilimsel, pedagojik, estetik ve dinsel boyutlara kadar her alanı kuşatıcı bir biçimde yürütülmesi gereken (Sancar, 20: 94) çetrefilli bir süreçtir. Tam da bu nedenle ikinci seçenek de söz konusudur. Devletler, tüm bunlarla uğraşmak yerine ya da bunları hayata geçirecek kapasiteleri olmamasından dolayı toplumu öznellik ve yaşanmışlıktan arındırılmış rövanşist bir bellek anlatısına yeniden mahkûm edebilirler. TBÇ, bazen mağdura özneleşme,

faillerle hukuk önünde hesaplaşma, hakikate kavuşma, geleceği barış içinde bir yaşam olarak kurma imkânı sağlarken; bazen de öfke, şiddet, haksızlık gibi duyguların halen daha hissedilmesinden kaynaklı olarak yıkıcı etkilerde de bulunabilmektedir. Bu da belleğin hem ulus devletlerin demokratikleşmesinin itici gücü hem de ulus devletlerin demokratikleşmesinin bir sonucu olduğu ikircikli ilişkiyi ortaya koyar ve bu ilişkiyi neden yeniden gözden geçirmemiz gerektiğini gösterir. Bellekle demokrasi ilişkisi paradoksaldır. Kötü şeylerin yeniden yaşanmaması için yaşananların hatırlanması ve fakat yaşananların --AKP dönemindeki gibi-- rövanşist bir arzuya dönüşmemesi içinse unutulması gerekir. Peki, o zaman nasıl bir unutmadan söz ediyoruz? Öncelikle unutmak, birileri tarafından maruz bırakıldığımız bir sansürleme, bastırma değildir. Öte yandan geçmişin değiştirilemez, yaşananların geri alınamaz olduğundan hareketle unutmak, yaşananları yok saymak da değildir. Unutmaktan kasıt, mağdurun üstü örtülmüş, konuşulamayacak kadar acı bir geçmişin bugüne yansıyan kırgınlıklarını yenebilmesidir. Bunun için gerekense, geçmişteki mağduriyetleri şimdide biriken bir hınç olmadan hatırlayabilmeyi, hatırlamak istemediğimiz olayları baskı olmadan unutabilmeyi ve geçmişte yaşananlardan bizi kurtaracak ya da bize mağduriyetten önceki döneme dönmeyi vaat eden bir mesihe muhtaç olmamayı mümkün kılabilmektir. Zaten tam da tüm bunları başarabilmenin genel geçer bir formülü olmadığından Nazım'ın dizelerinde de dediği gibi gitmek sadece bir eylemken, unutmak kocaman bir devrimdir.

Sonnotlar

1 Sayın Prof.Dr. Ümit Cizre'ye bu yazıya önemli katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

2 Hafıza patlaması kavramını 1990'larda Türkiye'de yaşanan tarihi romanlara, hatıratlara, filmlere, çokkültürlü Osmanlı mutfağına, yerel ve ulusal anma törenlerine ya da egemen anlatıları kökten sarsmayan çalışmalara yönelik bir ilgi olarak ifade eden ve bu anlamıyla hem resmi anlatılara şerh düşen ancak hem de geçmişin tüketilebilir bir nostalji nesnesine dönüşmesine sebep olduğu değerlendirilmesinde bulunan çalışmalar da –ki önerileri hafıza dönüşü (memory turn) kavramının kullanılmasıdır-- mevcuttur (Sezer ve Gönlügür, 2021: 10-11). Bu çalışmadaysa hafıza patlaması, küreselleşmenin baskılarına ve ayartmalarına direnmek için ortak anlatılara ve geleneklere dayalı dayanışmalar arayan bir protesto dili ve geçtiğimiz yüzyılda yaşanan çoklu felaketler karşısında kurbanların seslerini koruma(sı)nın bir yolu anlamıyla kullanılmaktadır (Winter, 2006: 55).

3 1960'lı yıllara kadar bellek anlatıları daha çok ulus devletlerin kontrolünde olduğundan ve tarih anlatıları da bir kazanan tarihi olarak bu ulus devletlerin pozisyonundan kaleme alındığından tarihle bellek ifadeleri bu birinci bölümde eş anlamı olarak kullanılacaktır (Traverso, 2009).

4 1973'te askeri darbeyle iktidarı ele geçiren ve 1990'a kadar süren bir diktatörlük kuran Pinochet yönetimi ölümlerden, işkencelere, akıbeti belli olmayan insan kayıplarına varan ağır insan hakları ihlallerinde bulunmuşsa da kendisi yönetimdeyken çıkarttığı bir af yasasıyla failleri cezai mesuliyet kapsamı dışında bırakmış, -- GDA döneminde kendilerine karşı olası bir kovuşturmayı engelleyebilmiştir. Nitekim Aylwin'le demokratik bir yönetime geçilmişse de hem af yasasından hem de yargı ve bürokraside darbe yönetimini halen destekleyen yetkililerin olmasından ötürü suçlularla mahkeme önünde hesaplaşmak güçleşmiştir.

5 Söz konusu arazide bulunan ve çoğu yabancı altın arayıcıları olan beyaz mahkûmlar için hapishane olarak kullanılan 1893'te inşa edilmiş bir kale bulunmaktadır. Bu kaleye sonradan eklenen ve Dört Numaralı Blok adıyla bilinen bir binaysa 1904'ten itibaren siyah mahkûmlar için kullanılan bir hapishanedir. Vahşete varan şiddetin uygulandığı Dört Numaralı blok, Ghandi, Mandela gibi aktivistlerin de kalması nedeniyle aynı zamanda cesaret ve direncin de sembolik mekânı haline gelmiştir.

6 AKP'den önceki merkez sağ partileri; kendisi de Cumhuriyet'i kuran tek parti dönemi CHP'sinin içinden çıkmış olan DP çizgisine ve dolayısıyla Cumhuriyet'in temel ilkelerine değil, kim tarafından ve nasıl yorumlandığına ve uygulandığına itiraz eden bir çizgiye bağlamak mümkündür. Fakat her ne kadar AKP de kendisini DP'nin bir devamı olarak adlandırsa da AKP kuruluş kadroları itibariyle bu partilerin dayandığı ve Cumhuriyet boyunca belli bir süreklilik gösteren Cumhuriyet'in kurucu devlet elitleri ve "yerel güç sahibi seçkinlerden" ayrışmıştır (Somer, 2021: 17).

7 Önceki bölümde otoriter rejimlerin demokratikleşme sürecinde geçmişlerindeki hak ihlalleriyle yüzleşmeleri anlamında kullanılan GDA'nın aksine GGDA sürecinde henüz otoriter bir rejim söz konusu değildir. Daha çok ülkede iç çatışmaların yaşandığı ve bu çatışmaların otoriter bir rejime dönüşmediği durumları ifade etmek için kullanılır. GGDA'da rejim değişikliğinden ziyade az demokratik olan bir yönetim anlayışından daha demokratik bir yönetime doğru geçiş amaçlanmaktadır (Hansen, 2011: 26).

Kaynakça

Açıkel F (1996). Kutsal Mazlumluğun Psikopatolojisi. *Toplum ve Bilim*, 70: 153-198.

Akçam T (2005). Tarihle Yüzleşme. *Birikim Dergisi*, 193-194: 165-172.

Albal E (2019). Geçmişin Hakikati ve Hatırlamanın Özgürlüğü: Kolektif Bellek, Hukuk ve İnsan Hakları, *İnsan Hakları Yıllığı Dergisi*, 37: 67-103.

Anderson B (2014). *Hayali Cemaatler*. Çev. İ Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları.

Artı Gerçek (2022). "Danimarka Başbakanı, 70 yıl önce ailelerinden kopartılan 6 Eskimo'dan özür diledi". 10.3.2022. https://artigercek.com/haberler/danimarka-

basbakani-70-yil-once-ailelerinden-kopartilan-6-eskimo-dan-ozur-diledi. Son erişim tarihi, 13.7.2022.

Assmann J (2001). *Kültürel Bellek*. Çev. A Tekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Augé M (2019). *Unutma Biçimleri*. Çev. M Sert, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Bakıner O (2013). Is Turkey Coming to Terms with its Past? Politics of Memory and Majoritarian Conservatism. *Nationalities Papers*, 41 (5): 670-91.

Bakıner O (2015). One Truth among Others? Truth Commissions' Struggle for Truth and Memory. *Memory Studies,*8 (3): 345-360.

Bakıner O (2022). Otoriter Türkiye'de Sivil Toplum: Daralma, Dönüşüm, Direnç. *Toplum ve Bilim*, 159: 5-24.

Barahona de Brito, vd. (2004). Introduction. İçinde: Barahona de Brito vd. (der), *The Politics of Memory*, Oxford: Oxford University Press, 1-39.

Bauman Z (1997). *Modernite ve Holocaust*. Çev. S Sertabiboğlu, İstanbul: Sarmal Yayınları.

Bauman Z (2003). *Modernlik ve Müphemlik*. Çev. İ Türkmen, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Bauman Z (2007). *Modernite ve Holocaust*. Çev. S Sertabiboğlu, İstanbul: Versus Yayınları.

Belge M. (2002). Türkiye'de Zenofobi ve Milliyetçilik. İçinde: Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (der), *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Kemalizm*, 179-192, İstanbul: İletişim Yayınları.

Boraine A vd. (1997). Dealing with the Past: Truth and Reconciliation in South Africa, *IDASA (Institute for Democracy in South Africa)*.

Brown W (2010). *Tarihten Çıkan Siyaset*. Çev. E Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları.

Brown W (2021). *Neoliberalizmin Harabelerinde*. Çev. B Doğan, İstanbul: Metis Yayınları.

Butler J (2004). *Kırılgan Hayat Yasın ve Şiddetin Gücü*. Çev. B Ertür, İstanbul: Metis Yayınları.

Cizre Ü (2005). *Muktedirlerin Siyaseti*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Clark A (2020). The Sounds of Silence in Australian Collective Memory and Popular Counter-Narratives. *Journal for the Study of Education and Developmen*t, 43 (3): 544-573.

Clark B (2008). *İki Kere Yabancı*. Çev. M Pekin, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Connerton P (2014). *Toplumlar Nasıl Anımsar?*. Çev. A Şenel, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Çaha Ö (1997). Sivil Toplum-Devlet Karşıtlığında Türkiye'de Cumhuriyet. İçinde: Nuri Bilgin (der), *Cumhuriyet, Demokrasi ve Kimlik*, Ankara: Bağlam Yayınları,

Çınar M (2014). Demokrasi. İçinde: Yüksel Taşkın (der), *Siyaset: Kavramlar, Kurumlar,*

Süreçler, İstanbul: İletişim Yayınları, 203-250.

Çınar M (2015). *Vesayetçi Demokrasiden Milli Demokrasiye*. İstanbul: Birikim Yayınları.

Danacı E (2012). *Geçmişin İzleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Derrida J (2001). *Marx'ın Hayaletleri: Borç Durumu, Yas Çalışması ve Yeni Enternasyonal*. Çev. A Tümertekin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Elster J (1998). Coming to Terms with the Past. A Framework for the Study of Justice In the Transition to Democracy. *European Journal of Sociology*, 39 (1): 7-48.

Erden Ö O (2010). Kimlik Tartışmalarına Bir Katkı: Toplumsal Hafızalar, "Hesaplaşma Siyaseti" Üzerinden Kamusal Müzakere Alanı Olarak Tahayyül Edilebilir mi? *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 24, 1-22.

Eroğul C (1998). Çok Partili Düzenin Kuruluşu: 1946-71. İçinde: (der) İrvin Schick ve Ertuğrul Ahmet Tonak, *Geçiş Sürecinde Türkiye*, 112-158, İstanbul: Belge Yayınları.

Erözden O (2017). *Geçmişle Yüzleşme ve Ceza Adaleti: Yugoslavya Deneyimi*, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Felman S ve Laub D (1992). *Testimony: Crises Of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History*, New York: Routledge Press.

Freud S (2016). *Bastırma ve Bastırılanın Geri Dönüşü*. Çev. O Kasap, İstanbul: Telos Yayınları.

Gazete Duvar (2022). Hollanda Başbakanı Rutte, Hollandalı askerlerden Srebrenitsa için özür diledi. 19.6.2022. https://www.gazeteduvar.com.tr/hollanda-basbakani-rutte-hollandali-askerlerden-srebrenitsa-icin-ozur-diledi-haber-1570048. Son erişim tarihi, 13.7.2022.

Geçiş Dönemi Adaleti Hakkında. https://hakikatadalethafiza.org/gecis-donemi-adaleti-hakkinda/. Son erişim tarihi, 1.1.2022.

Gordon A (2008). *Ghostly Matters Haunting and the Sociological Imagination*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.

Halbwachs M (1992). *On Collective Memory*, Chicago: University of Chicago Press. (Orijinal çalışma basımı 1941).

Hansen O T (2011). Transitional Justice: Toward a Differentiated Theory. *Oregon Review of International Law*, 13: 1-46.

Has Ö (2020). Jitem Davaları Işığında Geçiş Dönemi Adaletini Tartışmak. İçinde: *Türkiye'de Geçiş Dönemi Adaleti: Dönüşen Özneler, Yöntemler ve Araçlar*. İstanbul: Hafıza ve Adalet Çalışmaları Merkezi Yayınları, 9-26.

Heper M (1991). The State, Religion and Pluralism: The Turkish Case in Comparative Perspective. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 18(1), 38-51.

HHAM (Hakikat Adalet Hafıza Merkezi) (t.y.). "Geçiş Dönemi Adaleti Hakkında", https://hakikatadalethafiza.org/gecis-donemi-adaleti-hakkinda/. Son erişim tarihi, 01/01/2022.

Huyssen A (1999). *Alacakaranlık Anıları: Bellek Yitimi Kültüründe Zamanı Belirlemek*. Çev. K Atakay, İstanbul: Metis Yayınları.

Ibarra J C (2016). *The Demobilization of Civil Society Posttraumatic Memory in the Reconstruction of Chilean Democracy*. Çev. Margot Olavarria, Latin American Perspectiıves Journal, 43 (6): 88–102.

Jovic D (2004). "Official Memories" in Post-authoritarianism: An Analytical Framework." *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 6 (2): 97-108.

Kaptanoğlu C (2000). Ben Hayali, Ulusal Kimlik ve Travma. *Birikim Dergisi*, https://birikimdergisi.com/dergiler/birikim/1/sayi-134-135-haziran-temmuz-2000/2327/ben-hayali-ulusal-kimlik-ve-travma/3299. Son erişim tarihi, 01/07/2022.

Kaya G D (2015). Coming to Terms with the Past: Rewriting History Through a Therapeutic Public Discourse in Turkey. *International Journal Middle East Studies,* 47: 681–700.

Keyder Ç (2014). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Levy D ve Sznaider N (2001). *Human Rights and Memory*. Penn State Press: Pennsylvania State University.

Luminet O vd. (2011). The Interplay Between Collective Memory and the Erosion of Nation States the Paradigmatic Case of Belgium: Introduction to the Special Issue. *Memory Studies Jorunal*, 5 (1), 3–15.

Misztal A B (2005). Memory and Democracy. *American Behavioral Scientist Jorunal*, 48 (10): 1320-1338.

Neumann E N (1998). *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*. Çev. M Özkök, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Nora P (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. *Representations Journal*, 26, 7-24.

Nora P (2006). *Hafıza Mekânları*. Çev. M E Özcan, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.

Olick J K (2003). Introduction. İçinde: Olick J K (der), *States of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection*. Durham: Duke University Press, 1-16.

Olick K J ve Robbins J (1998). Social Memory Studies: From "Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology Jorunal*, 24, 105-140.

Osiel M (1997). *Mass Atrocity, Collective Memory And The Law*. New York: Routledge Press.

Özbudun E (1999). Türkiye'de Sivil Toplum ve Demokratik Konsolidasyon. İçinde: (der) Elisabeth Özdalga ve Sune Persson, *Sivil Toplum, Demokrasi ve İslam Dünyası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Özdoğan N (2021). Otoriterleşmede Yasal ve Yargısal Süreçlerin Fotoğrafı. *Toplum ve Bilim*, 158: 147-168.

Özkan Y (2022). Belçika, Kongo'nun öldürülen ilk başbakanı Lumumba'nın dişini 61 yıl sonra ailesine teslim etti. *BBC Türkçe,* 20.6.2022. https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-61863507. Son erişim tarihi, 13.7.2022.

Özyürek E (2007). Giriş. İçinde: Esra Özyürek (der), *Hatırladıklarıyla ve Unuttuklarıyla Türkiye'nin Toplumsal Hafızası*, İstanbul: İletişim Yayınları, 7-16.

Renan E (2016). *Ulus Nedir?*. Çev. G Yavaş, İstanbul: Pinhan Yayınları. (Orjinal çalışma basımı 1882)

Ricoeur P (1965). *Universal Civilization and National Cultures, History and Truth*. Çev. C A Kelbley, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 271-284.

Ricoeur P (2012). *Hafıza, Tarih, Unutuş*. Çev. M E Özcan, İstanbul: Metis Yayınları.

Sancar M (2016). Geçmişle Hesaplaşma Unutma Kültüründen Hatırlama Kültürüne, İstanbul: İletişim Yayınları.

Saraçoğlu C (2021). Türk Sağı, AKP ve Kürt Meselesi. İçinde: (der) İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 243-282.

Seven G (2022). Janus'tan Leviathan'a İmgelerle AKP'nin Anayasa Serüveni. *Toplum ve Bilim*, 159: 29-46.

Schudson M (2009). Kolektif Bellekte Çarpıtma Dinamikleri. *Cogito Dergisi*, 50, 179-199.

Sezer D (2018). Cumhuriyetçi Hafıza: Romantik Tahayyülden Kozmopolit Tahayyüle Geçiş. *Felsefelogos,* 69: 83-99.

Sezer D ve Gönlügür E (2021). Egemen Anlatıları Aşındırmak: Hafıza Peyzajına Kamusal ve Sanatsal Müdahahaler*. Birikim Dergisi*, 392: 10-23

Somer M (2021). Siyasal Rejim Nedir, Ne Değildir?: Kavram Karmaşası Kademeli Otokratikleşmenin İçsel Bir Mekanizması Olabilir mi? *Toplum ve Bilim*, 158: 6-25.

Somersan S (2004). *Sosyal Bilimlerde Etnisite ve Irk*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Stanner W E H (1968). *After the Dreaming: 1968 Boyer Lectures*. Sydney: Australian Broadcasting Corporation Press.

Taussig M (1999). *Defacement Public Secrecy and the Labor of the Negative*. Standford: Standford University Press.

Tezcan D; vd. (2009). *Uluslararası Ceza Hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.

Tokdoğan N (2020). *Yeni Osmanlıcılık: Hınç, Nostalji, Narsisizm*. İstanbul: İletişim Yayınları

Tosun G (2001). *Demokratikleşme Perspektifinden Devlet-Sivil Toplum İlişkisi*. İstanbul:

Alfa Yayınları.

Traverso E (2009). *Geçmişi Kullanma Kılavuzu Tarih, Bellek, Politika*. Çev: I Ergüden, İstanbul: Versus Yayınları.

Traverso E (2020). *Solun Melankolisi, Marksizm, Tarih ve Bellek*. Çev. E Ersavcı, İstanbul: İletişim Yayınları.

Turan İ (1987). *Siyasal Demokrasi, Siyasal Katılma, Baskı Grupları ve Sendikalar*. İstanbul: Türkiye Denizciler Sendikası.

Uçarlar N (2015). *Hiçbir Şey Yerinde Değil Çatışma Sonrası Süreçte Adalet ve Geçmişle Yüzleşme Talepleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.

United Nations (2004). The rule of law and transitional justice in conflict and post-conflict societies, (S/2004/616). https://www.unhcr.org/protection/ruleoflaw/4506bc494/rule-law-transitional-justice-conflict-post-conflict-societies-report-secretary.html. Son erişim tarihi, 13.2.2022.

Uysal A (2016). 90'larla Hesaplaşmak: Bir On Yılın Siyasal ve Toplumsal Yapısını Yeniden Düşünmek. İçinde: Ayşen Uysal (der), *İsyan, Şiddet, Yas*, Ankara: Dipnot Yayınları, 7-18.

Ünal Çınar R (2020). *Ecdadın İcadı: AKP İktidarında Bellek Mücadelesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

White H (2013). Tarihsel Olay. *Cogito Dergisi*, 73: 61-86.

Williams R (1989). *İkibin'e Doğru*. Çev. E Tarım, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Winter J (2006). Notes on the Memory Boom. İçinde: Bell D. (der), *Memory, Trauma and World Politics*, London: Palgrave Macmillan Press.

Yılmaz Z (2018). *Yeni Türkiye'nin Ruhu: Hınç, Tahakküm, Muhtaçlaştırma*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Young J C R (2016). *Postcolonialism An Historical Introduction*. Wiley Blackwell.